

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

**Project historische dorpskernen.
Kader en methode voor de inventarisatie van
de historische dorpskernen in functie van de
afbakening van archeologische zones.**

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

Project historische dorpskernen.

Kader en methode voor de inventarisatie van de historische dorpskernen in functie van de afbakening van archeologische zones.

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 94

AUTEURS

Koen De Groote, Rica Annaert, Marc Dewilde & Geert Vynckier

JAAR VAN UITGAVE

2018

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving

Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the
Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Sonja Vanblaere

OMSLAGILLUSTRATIE

Uitsnede van de kaart van Villaret (1743-1745) in de omgeving van de gemeenten Erpe-Mere en Vlierzele (O.-VI.).

agentschap Onroerend Erfgoed

Havenlaan 88 bus 5

1000 Brussel

T +32 2 553 16 50

info@onroenderfgoed.be

www.onroenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Open Data Licentie Vlaanderen v. 1.2.

This work is licensed under the Free Open Data Licence Flanders v. 1.2.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Bezoek

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution

4.0 International License. To view a copy of this license, visit

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

ISSN 1371-4678

////////////////////////////////////

PROJECT HISTORISCHE DORPSKERNEN.

Kader en methode voor de inventarisatie
van de historische dorpskernen in functie
van de afbakening van archeologische
zones.

////////////////////////////////////

KOEN DE GROOTE, RICA ANNAERT, MARC DEWILDE & GEERT VYNCKIER

Teksten

Koen De Groote
Rica Annaert
Marc Dewilde
Geert Vynckier

Werkgroep Project Historische Dorpskernen

Rica Annaert
Koen De Groote
Marc Dewilde
Jan Moens
Isabelle Jansen
Geert Vynckier

Stuurgroep Project Historische Dorpskernen

Marnix Pieters
Rica Annaert
Koen De Groote
Marc Dewilde
Jan Moens
Isabelle Jansen
Inge Verdurmen
Geert Vynckier

Opmaak rapport

Sylvia Mazereel

INHOUDSOPGAVE

1. INLEIDING	6
2. PROBLEEMSTELLING	6
3. THEORETISCH KADER EN METHODE.....	9
3.1 INLEIDING	9
3.2 DEFINITIE HISTORISCHE DORPSKERN	9
3.3 DATABANK.....	10
3.4 AANPAK	14
3.5 AFWEGINGSCRITEIA	18
4. ENKELE VOORBEELDEN.....	20
4.1 INLEIDING	20
4.2 ANTWERPEN.....	21
4.2.1 OUD-TURNHOUT	21
4.2.2 WIJNEGEM.....	25
4.2.3 EDEGEM-BUIZEGEM.....	29
4.2.4 GROBBENDONK-OUWEN.....	33
4.3 LIMBURG	37
4.3.1 KAULILLE.....	37
4.3.2 LUMMEN	41
4.4 OOST-VLAANDEREN	43
4.4.1 BAASRODE ALS TYPEVOORBEELD VAN OEVERMARKTNEDERZETTINGEN	43
4.4.1 ERONDEGEM	47
4.4.3 LEMBERGE.....	49
4.4.4 MERENDREE	52
4.4.5 KAPRIJKE.....	54
4.5 VLAAMS-BRABANT	58
4.5.1 SCHERPENHEUVEL.....	58
4.5.2 OPVELP	62
4.6 WEST-VLAANDEREN	65
4.6.1 ETTELGEM.....	65
4.6.2 EGGEWAARTSKAPELLE	67
4.6.3 WULVERINGEM-VINKEM.....	69
4.6.4 SINT-BAAFS-VIJVE	72
5. BESLUIT	75
6. BIBLIOGRAFIE.....	77

1. INLEIDING

Het project historische dorpskernen is in 2016 van start gegaan, zoals voorzien in de Beleidsbrief van de Minister van 2015-2016, met als doelstelling het vaststellen van archeologische zones in de dorpskernen¹. De eerste fase van dit onderzoeksproject omvat enerzijds de uitbouw van een goede theoretische basis om het begrip historische dorpskern te definiëren en anderzijds een volledige inventarisatie van alle historische dorpskernen in Vlaanderen. Voor deze fase is uitgebreid gebruik gemaakt van de studie ‘Vectorisering en karakterisering van nederzettingskernen op basis van het zgn. ‘gereduceerd kadaster’’, in opdracht van het toenmalig Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed en uitgevoerd door de VUB in 2009 en opgeleverd in 2010². Deze studie omvat onder meer een uitgebreid theoretisch kader en een databank. Deze databank is in functie van dit onderzoeksproject uitgebreid met een aantal velden om aldus te kunnen dienen als basis voor de wetenschappelijke inventarisatie.

Dit onderzoeksrapport zal uit vier delen bestaan, die respectievelijk zullen handelen over de probleemstelling, het theoretische kader en de methode, inclusief de problematieken in het kader van de selectie en afbakening als vastgestelde Archeologische Zones, met aansluitend per provincie enkele voorbeelden van historische dorpskernen, in totaal 17 uitgewerkte cases, om dit te illustreren. Een kort besluit rondt het rapport af.

2. PROBLEEMSTELLING

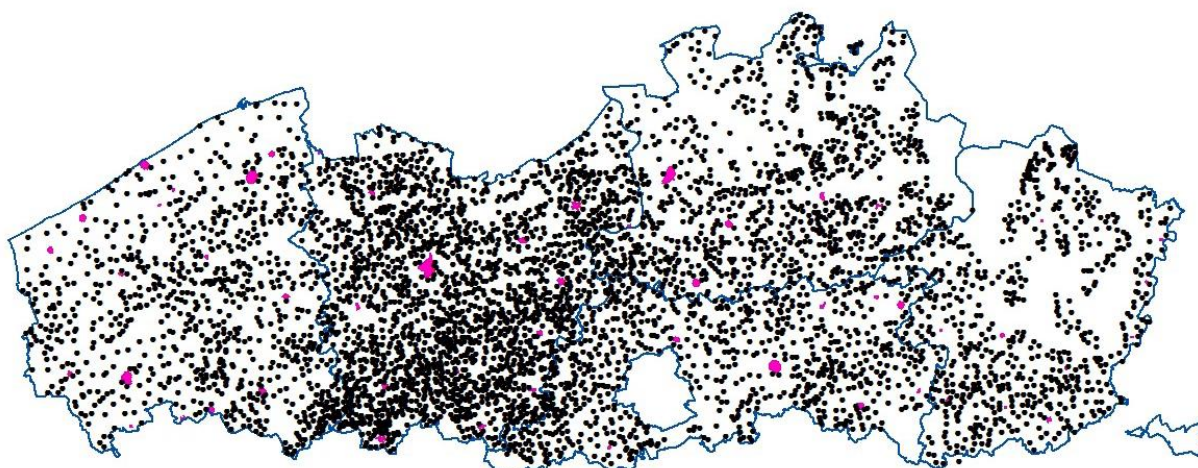
Het onderzoeksrapport van de VUB bespreekt de problematieken rond de kennis over de genese van de dorpen in Vlaanderen. Vanuit archeologisch oogpunt geldt nog steeds de vaststelling dat dorpsarcheologie in Vlaanderen nog in grote mate afwezig is³. Met dorpsarcheologie wordt verstaan een vorm van archeologisch onderzoek in de kernen van de historische dorpen met vraagstellingen en resultaten die bijdragen tot de kennis van het ontstaan en de ontwikkeling van deze kleine bewoningskernen in de middeleeuwen.

De oppervlaktes van bouwprojecten in de huidige dorpskernen zijn over het algemeen klein en beperken zich meestal tot één of enkele bouwpercelen, waardoor ze buiten de radar van het beheer vallen, zowel vroeger, voor en na het decreet van 1993 en de ratificering van het Europese verdrag van La Valetta, als nu met de oppervlaktecriteria binnen het nieuwe decreet betreffende het onroerend erfgoed van 12 juli 2013 en de daar uit voortvloeiende besluiten. Dit uit zich in de tegenstrijdigheid die in de Centrale Archeologische Inventaris (CAI) te bespeuren valt, waar de dorpskernen slecht vertegenwoordigd zijn met archeologische kennis, maar des te meer met historische gegevens en de aanwezigheid van bouwkundig erfgoed, vooral de parochiekerken. En ook al is er voor alle historische dorpskernen, zoals de naam zegt, historische informatie voorhanden, deze is bijna steeds ontoereikend om het ontstaan en de vroegste evolutie van een dorp te verklaren en aan te tonen.

¹ Vlaams Parlement 511 (2015-2016) – Nr. 1, 16 oktober 2015 (2015-2016): Beleidsbrief Onroerend Erfgoed 2015-2016 ingediend door minister-president Geert Bourgeois, p. 30.
<https://www.onroenderfgoed.be/nl/actueel/nieuws/de-beleidsbrief-onroerend-erfgoed-2015-2016/>

² Tys *et al.* 2010.

³ Zie o.a. de onderzoeksbalans:
https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/archeologie/vroege_en_volle_midleleeuwen/onderzoek/topics/nederzettingsonderzoek/

Figuur 1: Overzichtskaart van de historische kernen in Vlaanderen, opgenomen in de VUB-databank en in GIS (paars: gevectoriseerde steden, zwart: dorpen en gehuchten)

Hierdoor is er nauwelijks algemene kennis over de dynamiek van het ontstaan en de evolutie van de dorpen in de vroege middeleeuwen en hun ontwikkeling tot de huidige historische kernen. De vroegmiddeleeuwse rurale nederzettingen hebben een lange ontwikkeling doorgemaakt die resulteerde in de huidige dorpen, waarvan dan ook verondersteld wordt dat er een langdurige continuïteit *in situ* is geweest. Met andere woorden, het huidige dorp bevindt zich op de plaats van de oorspronkelijke nederzettingenkern in de vroege of volle middeleeuwen. Op basis van de aanwezigheid van de kerk als centraal punt van het dorp, waarvan de oudste vermelding heel vaak teruggaat tot de volle middeleeuwen en uitzonderlijk zelfs vroeger, kan deze continuïteit *in situ* verondersteld worden, ook al is die zelden archeologisch bewezen. Eén van de kernvragen is dan ook of deze veronderstelde continuïteit *in situ* wel reëel is, en of er niet voorbijgegaan wordt aan de dynamiek van nederzettingen in de vroege middeleeuwen, zeker voorafgaand aan de oprichting van de kerk als het centrale punt. Maar er zijn ook heel wat voorbeelden van de gedeeltelijke of volledige verplaatsing van nederzettingen, inclusief de kerk, waarvan vooral in de Kempen vele voorbeelden zijn, zoals Wijnegem, Schilde, Oud-Turnhout, Edegem-Buizegem, Grobbendonk-Ouwen, Hingene-Nattenhaasdonk of Poppel-Hulsel. Dergelijke geheel of gedeeltelijk verdwenen of verplaatste nederzettingen hebben een groot archeologisch potentieel, maar liggen ten dele buiten de scope van dit onderzoeksproject, dat gericht is op de bestaande historische dorpskernen.

Een tweede kernvraag betreft de locatie van een dorp en zijn ligging in het landschap en welke relatie er tussen beide is. Wat zijn de bepalende elementen hierin en in hoeverre worden die bepaald door de regionale landschapkenmerken of door de periode waarin de nederzettingen zich tot dorp ontwikkelden.

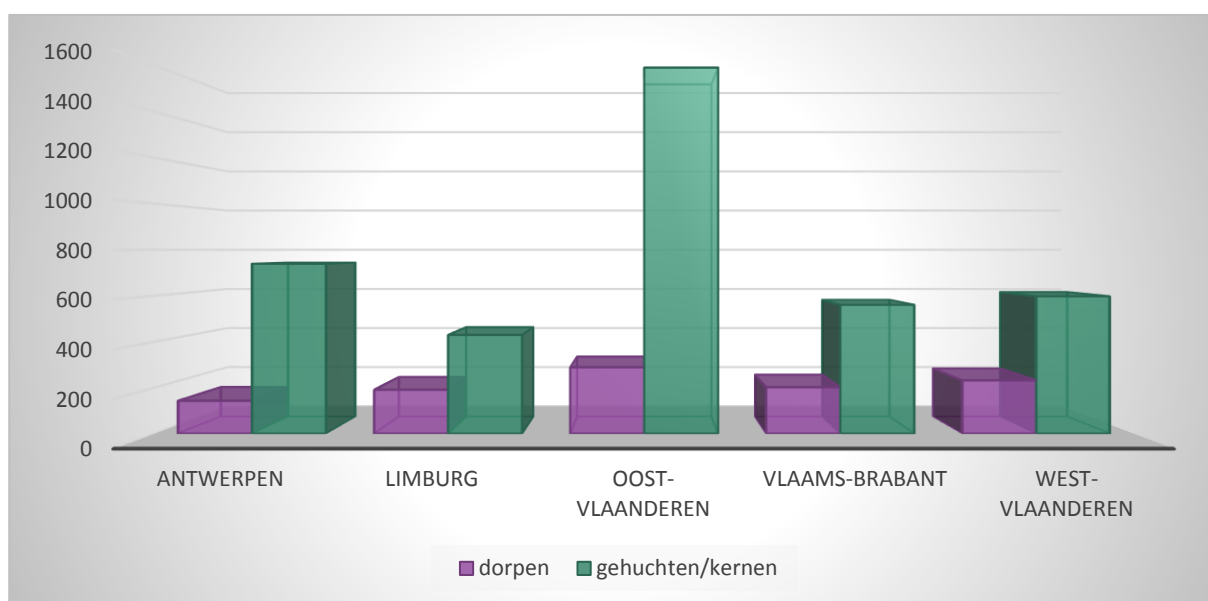
In Vlaanderen zijn er iets meer dan 5000 historische kernen opgenomen in de databank van het VUB-project (zie verder), waaronder 58 steden, 1057 dorpen en meer dan 3900 gehuchten. De regionale spreiding van al deze historische kernen varieert nogal per provincie (tabel 1; fig. 1). De steden buiten beschouwing gelaten maar gehuchten en dorpen samen genomen zien we dat de grootste concentratie zich situeert in de provincie Oost-Vlaanderen en de kleinste hoeveelheid in Limburg. Oost-Vlaanderen kent met 289 dorpen ruim de grootste hoeveelheid alsook met 1590 gehuchten meer dan het dubbele van het tweede grootste aantal dat geteld is in de provincie Antwerpen (739). Deze provincie kent met 143 dorpen wel het laagste aantal, gevolgd door Limburg (191) terwijl deze provincie wel het kleinste aantal gehuchten telt, namelijk 430. De provincies Vlaams-Brabant en West-Vlaanderen zitten ergens tussenin met vergelijkbare hoeveelheden dorpen en gehuchten. De spreiding

////////////////////////////////////

over het Vlaamse landsgedeelte is duidelijk te zien op de overzichtskaart, waarbij de concentratie in het zuiden van de provincie Oost-Vlaanderen zeer opvallend is (fig. 1-2).

	dorpen	gehuchten/kernen	steden
Antwerpen	143	739	6
Limburg	191	430	14
Oost-Vlaanderen	289	1590	11
Vlaams-Brabant	202	561	9
West-Vlaanderen	232	598	18
totaal	1057	3918	58

Tabel 1: Historische kernen op basis van het 19de-eeuws kadaster.

Figuur 2: Spreiding per provincie van het aantal dorpskernen en gehuchten op basis van het 19de-eeuws kadaster.

Deze grote variatie in de aanwezigheid van dorpen, verspreid over een reeks regio's met vaak heel verschillende landschappelijke kenmerken, kan enkel door middel van een grondige inventarisatie goed in kaart gebracht worden. Deze inventaris is het enige middel om tot een goed overzicht te komen van wat al deze dorpen te betekenen hebben, welk archeologisch erfgoed ze te bieden hebben en hoe ze in het archeologisch beleid en beheer kunnen opgenomen worden.

3. THEORETISCH KADER EN METHODE

3.1 INLEIDING

Voor het theoretische kader kon uitgebreid gebruik gemaakt worden van het VUB-rapport uit 2010 en de daar vermelde literatuur, aangevuld met specifieke literatuur rond de problematiek van dorpsarcheologie in de ons omringende landen⁴.

Dit hoofdstuk overloopt eerst heel kort de beschikbare theoretische literatuur om tot een typologie te komen die toepasbaar is voor de inventarisatie van de historische dorpskernen en gehuchten in Vlaanderen. Omdat gebruik gemaakt wordt van de bestaande databank die uitgebreid werd voor dit project, vormt de classificatie, zoals die in de VUB-studie werd toegepast, de basis⁵. Daarna wordt verder ingegaan op de concrete aanpak en wordt er afgesloten met een bondig overzicht van de problematieken rond de selectie van dorpskernen als archeologische zones. Deze problematieken zullen verder geduid worden in het daarop volgende hoofdstuk waarin per provincie enkele *cases* besproken worden.

De databank van het VUB-project vormt de basis voor de opmaak van de wetenschappelijke inventaris, aangevuld met extra velden om een aantal inhoudelijke elementen te kunnen toevoegen. Over de problematieken van het classificeren van een historisch landschap wordt in de VUB-studie uitgebreid ingegaan⁶. Het voornaamste probleem is dat een strikte typologische benadering van de morfologie van landschap en bewoning te weinig rekening kan houden met de complexe historische realiteit die vooraf gaat aan de vorming van nederzettingskernen. Een strikt typologische benadering van nederzettingskernen is dan ook niet aangeraden, maar eerder een dynamische en variabele typologie. Het biedt de mogelijkheid om met kwalitatieve variabelen te werken die belangrijk zijn om de variaties in de formatieprocessen te kunnen afleiden. Om die reden is de databank in functie van dit onderzoeksproject nog verder uitgebreid met een reeks variabelen die betrekking hebben op het fysische landschap, de hydrografie en de bodem. De aanbeveling van de VUB-studie om ook andere aspecten van de historische context op te nemen zoals de bezitsverhoudingen en de sociaal-economische en institutionele inrichting van de kernen, kon wegens tijdsgebrek echter niet meegenomen worden.

3.2 DEFINITIE HISTORISCHE DORPSKERN

Een sluitende definitie van het begrip historische dorpskern is heel moeilijk vanuit historisch perspectief. Historische kernen omvatten een breed gamma aan nederzettingsvormen, gaande van steden tot grote en kleine dorpen en gehuchten. Sommige daarvan zijn in de loop der eeuwen sterk uitgegroeid, andere gekrompen, verplaatst of verdwenen. Daarom is het moeilijk dergelijke historische woonkernen sluitend te definiëren, in te delen en af te bakenen. De ondergrens van een gehucht wordt doorgaans gelegd op een cluster van 6 boerderijen, maar ook andere grenzen worden gehanteerd⁷. Omdat wegens de grote verscheidenheid in de nederzettingsvormen een zekere flexibiliteit noodzakelijk is, stelt het VUB-rapport voor om op een basisniveau een eenvoudige definiëring te gebruiken waarin enkele criteria worden gecombineerd.

⁴ Tys *et al.* 2010.

⁵ Tys *et al.* 2010, 14-16.

⁶ Tys *et al.* 2010, 22-23 en de daar geciteerde literatuur.

⁷ Roberts 1996; Muir 1992; Muir 2004.

De bron die bij het VUB-project gekozen is voor de bepaling van de vorm en omvang van de historische kernen is het gereduceerde primitieve kadaster uit het midden van de 19de eeuw⁸. De belangrijkste en meest doorslaggevende redenen voor deze keuze is zijn gelijkvormigheid, eenduidigheid en cartografische precisie enerzijds en de quasi vlakdekkende beschikbaarheid op Vlaams niveau anderzijds. Aldus kon een gebiedsdekkende GIS-laag van historische nederzettingskernen in Vlaanderen worden opgesteld.

Een historische kern is een cluster van wooneenheden die in relatie staat met één of meerdere gemeenschappelijke elementen. Ze bezitten een nederzettingsnaam en de kern wordt vermeld als gehucht, dorp of stad in de administratieve documenten die bij de kaarten van het primitieve kadaster hoorden. De aldus verkregen lijst van kernen is te controleren en aan te vullen met allerlei ander historisch kaartenmateriaal, enerzijds de 18de-eeuwse Villaretkaat en de Kabinetskaart van Graaf de Ferraris, en anderzijds 19de-eeuws cartografisch bronnenmateriaal zoals de topografische kaart van Vandermaelen, de Atlas der Buurtwegen en de kadasterkaarten van Popp.

Omdat over de omvang van een cluster van wooneenheden in de literatuur uiteenlopende meningen bestaan vanaf wanneer er over een kern gesproken mag worden, wordt daar geen uitspraak over gedaan. Het hanteren van de aanwezigheid van een plaatsnaam als voorwaarde zorgt echter meestal voor een duidelijk onderscheid tussen een rurale kern en losse rurale bewoning. Voor een verder onderscheid tussen gehucht en dorp is de aanwezigheid van een kerk bepalend. Een dorp is een historische kern met een kerk, een gehucht is een kern zonder kerk.

3.3 DATABANK

Zoals vermeld vormt de databank die het resultaat is van het VUB-project de basis van deze inventarisatie. Elke fiche in de databank heeft een uniek ID (OBJECTID) per kern, of het nu een dorp of een gehucht is. Op de hoofdfiche staan naast de naam van de kern ook de provincie, de hoofdgemeente en de deelgemeente vermeld. Voor dit project werden 6 items toegevoegd: archeoregio, beschermingstype, metaaldetectie, datering, gaafheid en CAI-id. In de subfiche beschrijving zijn de gegevens van de kaartinfo opgenomen, naam van de kaart (*in casu* steeds het gereduceerd kadaster van ca. 1850), naam van het kaartblad en de naam van de kern (toponiem). In het blokje Morfologie wordt de typologie van de nederzetting opgenomen: omvang, vormtype, vormtype 2, bebouwingsdichtheid, samenstelling en beschrijving. Ten slotte omvat de subfiche ook nog de blokken Objecten en Toponymie. Bij Objecten zitten de vakken hoofdcategorie en subcategorie, beide met gerelateerde dropdownlijsten, en de vakken naam en het toegevoegde vak verplaatst/verdwenen. Het blokje Toponymie bevat de vakken toponiem, oudste vermelding, 'basiswoord' en 'kenmerker'.

De structuur en de inhoud van de basisstructuur van de databank wordt uitgebreid behandeld in het rapport van de VUB-studie⁹. De verschillende inhoudelijke velden en de gehanteerde classificatie zullen hier bondig overlopen worden, met specifieke vermelding van de toegevoegde vakken en termen in functie van dit onderzoeksproject.

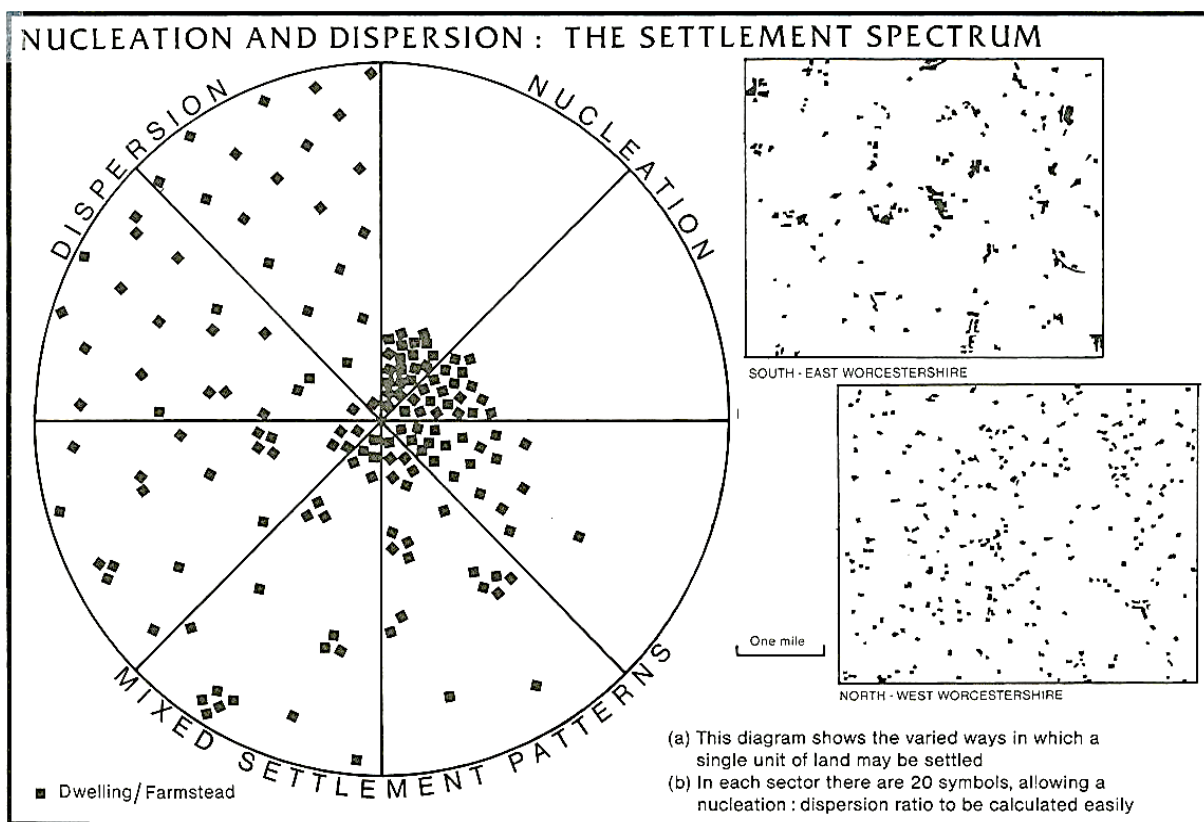
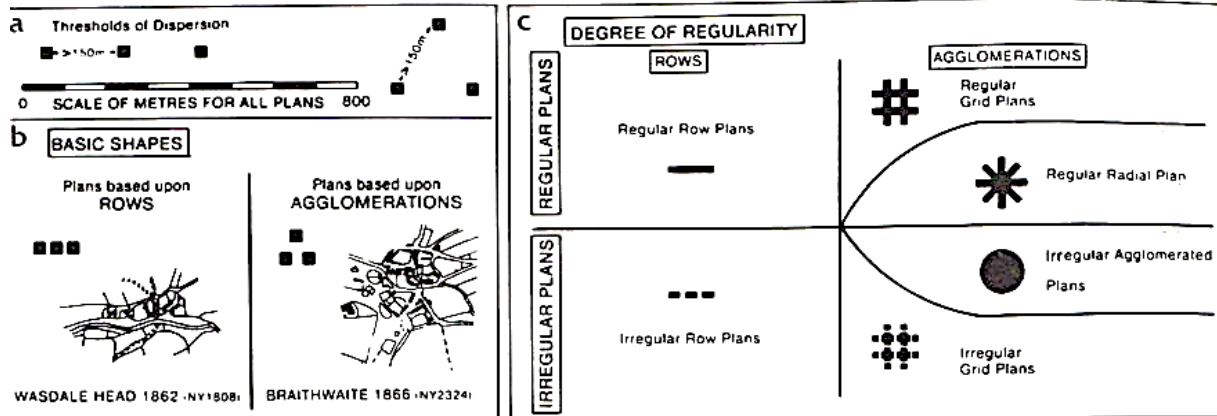
De verschillende morfologische categorieën zijn Omvang, Vormtype, Samenstelling en Bebouwingsdichtheid. De verschillende velden in deze categorie zijn grotendeels gebaseerd op het werk van Roberts die de elementen vorm en bebouwingsdichtheid koppelt aan (on)regelmaat en de aan- of afwezigheid van open ruimtes¹⁰ (fig. 3).

⁸ Tys *et al.* 2010, 8-11.

⁹ Tys *et al.* 2010, 24-42.

¹⁰ Roberts 1996.

VILLAGE FORMS - PRINCIPLES OF CLASSIFICATION

Figuur 3: De classificaties van dorpskernen volgens Roberts 1996.

Bij **Omvang** gaat het hier specifiek over het onderscheid tussen dorp en gehucht:

- Gehucht:
 - cluster boerderijen met een eenvoudige morfologie;
 - aanwezigheid van een plaatsnaam;
 - geen eigen kerk.
- Dorp:
 - concentratie bewoning met nederzettingsnaam en parochiekerk, vooral bepaald door omvang en de functie;
 - functie wijst op de aanwezigheid in een dorp van bepaalde bepalende communale plaatsen en monumenten, zoals de kerk, een heerlijk domein en een gemeenschappelijke

open ruimte (*green of village common*)¹¹. Verhulst, Dyer en anderen stellen dat de grote ontstaansgolf van dorpen gepaard ging met het oprichten van parochiekerken en de opkomst van 'open field' landbouw, waardoor verspreide bebouwing samengetrokken werd op en rond de gemeenschappelijke pleinen, zodat er genculeerde dorpen ontstonden¹². Verder speelden ook de opeenvolgende fasen van de ontginningsbeweging tussen de 11de en de 13de eeuw speelde een belangrijke rol¹³.

-In deze nieuwe landbouwdorpen konden kerken gesticht worden, tenzij ze al bestonden en het aantrekkingspunt vormden waarrond dorpen zich konden ontwikkelen.

-Verhulst stelt eveneens dat het uitgangspunt van een dorp een geïsoleerde hoeve van een grootgrondbezitter kon zijn, een hoeve waarnaast een eigenkerk werd opgericht die in relatie stond tot de lokale elitebewoners van de hoeve of het hof in kwestie¹⁴.

-In economisch meer marginale streken als de Kempen zijn deze dorpen dikwijls veel minder geconcentreerd, omdat er in deze streek in de middeleeuwen niet snel grote ontginningen van grote *open fields* tot stand kwamen zoals in Vlaanderen. We hebben hier dan ook te maken met oudere meer verspreide nederzettingenpatronen, waarbij kerken vaak na verloop van tijd geïsoleerd in het landbouwgebied kwamen te liggen (vb. Oud-Turnhout). Uit archeologisch onderzoek blijkt meestal dat ze oorspronkelijk effectief in of op de rand van de nederzetting stonden.

Bij **Vormtype** zijn twee velden aanwezig. Bij het veld Vormtype 1 zitten de hoofdcategorieën lineair of agglomeratie. Bij de categorie agglomeratie kan dan verder een indeling gemaakt worden naargelang het patroon dat zich het sterkst manifesteert (Vormtype 2).

- lineair
- agglomeratie: - cluster: onregelmatig;
 - circulair: straalsgewijs vanuit kern;
 - raster: loodrecht patroon;
 - pleindorp: open ruimte;
 - andere.

Bij het veld **Bebouwingsdichtheid** is er de keuze tussen nucleus, verspreid of gemengd (fig. 3). Een nucleus heeft een duidelijke bewoningsconcentratie, de huizen staan dicht bij elkaar. Bij verspreid is er weinig of geen verband tussen de bewoningselementen terwijl bij gemengd sprake is van enige samenhang maar zonder duidelijk patroon. De bebouwingsdichtheid wordt bepaald door de afstanden tussen de huizen en/of het al dan niet aan elkaar grenzen van de huispercelen.

De basisafstand tussen de elementen behorend tot het dorp en de randelementen wordt meestal gelegd op 150 m maar deze ruimtelijke grens is niet bindend.

Het veld **Samenstelling** geeft keuze tussen enkele kern of meervoudige kern. Een enkele kern zit meestal rondom de kerk of rond het driesplein, Bij een meervoudige kern zijn er veel combinaties mogelijk: een combinatie van kerk en dries, van een dubbele dries, kasteel en kerk, site met walgracht met kerk en dries, site met walgracht en kerk, enzovoort.

Het merendeel van de dorpen bestaat uit meerdere kernen of *foci*. De toponymische info onthult vaak onderlinge relaties tussen kerndorpen en hun expansies die afhankelijk blijven van het hoofddorp. In

¹¹ Roberts 1996; Muir 1992.

¹² Verhulst 1964 en 1995a, Dyer 1989.

¹³ Verhulst 1964.

¹⁴ Verhulst 1964.

De poly focale of samengestelde dorpen zijn herkenbaar aan de elementen die de vroegere componenten uitmaakten (kerk, dries) of door hiaten in het stratenpatroon. In de databank is bij het veld meervoudige kern een tekstvak voorzien om bijkomende informatie te geven omtrent de verschillende *foci*.

Tabel 2: Toegevoegde velden voor het project historische dorpskernen.

Woningen	Religieuze gebouwen	Verzorgings- gebouwen	Nijverheids- gebouwen	Militaire gebouwen en structuren	Openbare gebouwen
hoeve kasteel site met walgracht paleis	parochiekerk kapel kathedraal klooster- of abdijkerk klooster of abdij kerkhof begijnhof	infirmierie godshuis <i>leprozerie</i> <i>pesthuis</i>	watermolen windmolen steenbakkerij distilleerderij brouwerij kalkoven fabriek commercieel: café (herberg)	citadel fort motte stadspoort walgracht verdedigingswerk stadsmuur stadstoren <i>schans</i> <i>kazerne</i> <i>burcht</i>	gevangenis kanselarij

pagina 13 van 84

In de subfiche Beschrijving zijn er geen toevoegingen gebeurd bij de Morfologie maar wel bij de Objecten. De dropdownlijsten van bestaande velden zijn aangevuld (tabel 3) en er zijn drie velden toegevoegd die betrekking hebben op het landschap: Bodemgebruik, Reliëf en Hydrografie (tabel 4). Deze toegevoegde velden zijn essentieel om de relatie te onderzoeken tussen de locatie van de dorpen en hun natuurlijke omgeving.

Infrastructuur en verkeer	Overige elementen	Bodemgebruik	Hydrografie	Reliëf
brug	dries	<i>Akkers</i>	<i>Bronnen</i>	<i>Depressies</i>
<i>dam</i>	fontein	<i>Bossen</i>	<i>Kunstmatige</i>	<i>Donken</i>
dijk	kruis	<i>Groeven</i>	<i>waterlopen</i>	<i>Duinen</i>
haven	park	<i>Heide</i>	<i>Meanders</i>	<i>Flanken</i>
kanaal	<i>schandpaal</i>	<i>Moerassen</i>	<i>Natuurlijke waterlopen</i>	<i>Heuvels</i>
<i>kruispunt</i>	vijver	<i>Ruigten</i>	<i>Vennen</i>	<i>Laagvlakten</i>
<i>plein</i>	waterput	<i>Weilanden</i>		<i>Plateaus</i>
sluis				<i>Restheuvels/ getuigenheuvels</i>
spoor				<i>Ruggen</i>
veer				<i>Steilranden</i>
<i>weg</i>				<i>Valleien</i>

Tabel 4: Bestaande en toegevoegde velden in de subfiche Objecten, voorzien voor infrastructuur, overige elementen en landschappelijke context. De aanvullingen voor het project historische dorpskernen staan in cursief.

3.4 AANPAK

De werkgroep is samengesteld uit onderzoekers van het agentschap en bestaat uit diverse regiospecialisten. In een eerste stap wordt de bestaande databank van de historische kernen gescreend op volledigheid wat betreft de dorpen. Gehuchten en stedelijke kernen komen niet aan bod. Wel wordt er gekeken of sommige gehuchten niet als dorp moeten geklasseerd worden op basis van de historische informatie. Deze stap kan meestal gebeuren zonder extra kaarten te moeten raadplegen. De toponymische informatie wordt gescreend en aangevuld op basis van de publicatie 'De Vlaamse gemeentenamen. Verklarend woordenboek'¹⁵ (zie verder). Hetzelfde wat betreft de patroonheilige van de parochiekerken, waarvoor verschillende bronnen ter beschikking staan. Om onnodig herhalend werk in dit kader te vermijden is er een overzichtslijst samengesteld van alle patroonheiligen in Vlaamse kerken, met historische situering van de heilige en indien mogelijk de historiek van de toepassing van de naam als patroonheilige (zie verder).

In een tweede stap worden alle overige velden ingevuld op basis van de screening van alle bestaande gegevensbronnen. Via het Geoportaal worden alle beschikbare archeologische gegevens in de CAI verzameld, net als alle overige onroerend erfgoed items (monument, landschap, dorpsgezicht). Daarna wordt al het kaartmateriaal bekeken dat online beschikbaar is op Geopunt Vlaanderen, Geoportaal Onroerend Erfgoed en eventueel Cartesius: alle historische kaarten (vooral de 18de-eeuwse kaarten van Villaret, waar beschikbaar, en Ferraris en de 19de-eeuwse kadasterkaarten, maar ook kaarten uit landboeken bijvoorbeeld), luchtfoto's, de topografische kaart, de bodemkaart en het gewestplan. Hiermee kunnen de objectvelden gecontroleerd en verder aangevuld worden en wordt ook informatie verzameld over de gaafheid van de dorpen en de situatie op het gewestplan.

¹⁵ Debrabandere *et al.* 2010.

In Vlaanderen is er een historisch-topografische studie van Johan Termote over de dorpen in de Franse en Vlaamse Westhoek¹⁷. Ook al behandelt het onderzoek slechts een deel van de provincie, het methodologisch en interpretatief kader is ook interessant voor de rest van West-Vlaanderen en de overige provincies. Termote onderscheidt:

- Het dorp met een verspreide bebouwing rond de kern.
- Het straatdorp (Fr: *Le village en long* of *village rue*), waarbij de bebouwing georganiseerd is op een centrale straat. Een weg dwars of evenwijdig met een waterloop is de meest voorkomende dispositie.
- Het kruisdorp met een kruis- of straalvormig stratenpatroon (Fr: *Le village en étoile*), waarvan de kern en de bebouwing gelegen is op twee of meerdere kruisende wegen.
- Het pleindorp, waarvan een belangrijk deel van de bebouwing geconcentreerd is rond een duidelijk aangelegd plein.

Bij de definitie van een dorp is de concentratie van bewoning met een nederzettingsnaam een eerste belangrijk element. Vanuit de naamkunde is er heel wat informatie die uit de naam van een dorp kan afgeleid worden. Door zijn sterke historische dimensie kunnen plaatsnamen bestudeerd worden voor de nederzettings- en landschapsgeschiedenis die er in vervat zit. Het maakt ze tot een belangrijke bron voor zowel het historische als het archeologische nederzettingsonderzoek¹⁸. In de VUB-studie wordt uitgebreid ingegaan op de mogelijkheden en de problematieken van de studie van de plaatsnamen, waarop hier niet verder zal ingegaan worden¹⁹. Voor dit onderzoeksproject zijn voor elke kern zowel de oudste schrijfwijze en vermelding genoteerd als de stam van het toponiem. Op een eerste niveau wordt het toponiem chronologisch en inhoudelijk gesitueerd. Een deel van de plaatsnamen hebben een bijvoorbeeld reeds een Gallo-Romeinse oorsprong, waarbij vooral het suffix -iacum kenmerkend is. Gysseling onderscheidt onder meer Aartrijke, Klerken, Kortrijk en Wervik in West-Vlaanderen, Denderwindeke, Kaprijke, Kemzeke, Moerzeke, Ooike, Scheldewindeke, Semmerzake, Temse, Velzeke en Zulzeke in Oost-Vlaanderen, Gooik, Kortenaken, Kuntich, Lennik, Vissenaken en Zellik in Brabant, Gellik, Jeuk, Kessenich en Montenaken in Limburg en Kontich en Wilrijk in Antwerpen. De eerste grote nederzettingsgolf na de Romeinse periode speelde zich af in de Merovingische en Karolingische periode. Dit laat zich heel sterk zien in de plaatsnamen van dorpen en gehuchten, waarvan traditioneel een hele reeks aan deze nederzettingsgolf wordt gekoppeld. Zo bevatten veel plaatsnamen een Germaans nederzettingstoponiem met een kenmerkend suffix zoals -haima/-haim (-hem: woning), -ingahaim (-ingahem/-gem: woning van de lieden van) of -sali (-zele/-sele/-sel: huis)²⁰. Bij een eerste screening van de databank blijken minstens 295 kernen een suffix -haim of -ingahaim te hebben, waarvan een 155 hedendaagse dorpen. De spreiding van dit toponiem is wel heel ongelijk, waarbij in

²⁰ Gysseling 1960; Gysseling & Verhulst 1969. Het suffix -sel kan ook afgeleid zijn van -lo, zoals bij Ossel of Rijsel, deze zijn er uitgefilterd.

de noordelijke provincies Antwerpen (8 %) en Limburg (5 %) duidelijk een veel kleiner aantal aanwezig is dan in de meer zuidelijke provincies Vlaams-Brabant (11 %), en vooral West- en Oost-Vlaanderen (respectievelijk 20 % en 23 %). Er zijn ongeveer 54 kernen met het suffix -sali, waarvan 40 dorpen. Hier is de spreiding over de provincies meer gelijk, schommelend tussen 2 % in Limburg en 5 % in Oost-Vlaanderen. Als deze Germaanse nederzettingstoponiemen samen genomen worden dan is het heel duidelijk dat de kern van hun aanwezigheid zich bevindt in de provincies Oost- en West-Vlaanderen, met vooral concentraties in de vruchtbare leem- en zandleemgebieden. Oost-Vlaanderen spant hierbij de kroon met in totaal 80 dorpen, vooral te vinden in het gebied tussen Schelde en Dender, alles samen goed voor 28 % van de dorpsnamen. Daarnaast zijn er nog eens minstens 78 gehuchten met een dergelijk toponiem in de provincie aanwezig. In West-Vlaanderen bevindt de concentratie zich ook in het zuiden van de provincie, met in totaal 54 dorpen, goed voor 23 %. (tabel 5). Er dient wel steeds rekening gehouden te worden met het feit dat deze lijst enkel geldt voor deze plaatsnaamtipes die op basis van het 19de-eeuwse kadaster verbonden kunnen worden met een gehucht of dorp. De vele Germaanse nederzettingstoponiemen die voorkomen zonder een directe link met een dergelijke nederzettingvorm zijn hier niet bij opgenomen.

Tabel 5: Overzicht per provincie van het aantal kernen met Germaanse nederzettingstoponiemen met suffix -(ing)a(h)im en -sali.

- *Parochie*

- een parochie beschikt over een eigen bidplaats, de parochiekerk, die zich door haar diensten onderscheidt van een afhankelijke bidplaats (kapel). Aan de parochiekerk is bovendien een eigen patrimonium verbonden;
- een parochie is een eigen vrij nauwkeurig afgelijnd territorium dat diende voor het innen van de tienden;
- een parochie heeft vast kerkelijk personeel, de parochiepriesters, in principe door de bisschop benoemd;
- iedere parochie bestaat uit een gemeenschap van gelovigen.

- *Patrocinium*

Een ander belangrijk element is de naam van de patroonheilige van de parochiekerk²⁴. Het *patrocinium* geeft heel vaak een belangrijke aanwijzing over de ouderdom van het bedehuis, maar de interpretatie ervan is niet altijd even evident en moet met de nodige voorzichtigheid gebeuren. Zo was bijvoorbeeld Sint-Martinus, in 511 door Clovis uitgeroepen als schutspatroon van het Merovingische koningshuis, heel populair bij de stichtingen van kerken door de Frankische adel en verwijst Sint-Pieter eerder naar monastieke stichtingen uit de vroege middeleeuwen, maar beide liepen door elkaar en deze heiligen werden ook later nog toegekend als patroonheilige. Andere heiligen worden pas vanaf een bepaalde periode actief gebruikt, zoals Sint-Niklaas na 1087, wat een *terminus post quem* kan geven voor een kerk met deze patroonheilige. In het kader van deze studie zijn alle patroonheiligen die in Vlaamse parochiekerken zijn gebruikt, geïnventariseerd met vermelding van de datum van het heiligenleven en de periode van gebruik indien gekend. Uit deze lijst van iets meer dan 1800 kerken zijn wel enkele opvallende elementen af te leiden. Er is een beduidend grote hoeveelheid kerken toegewijd aan de reeds vermelde Sint-Maarten (127) en Sint-Pieter (67), maar even opvallend is het grote aantal kerken met vroegmiddeleeuwse heiligen die bisschop waren van Maastricht (142). Het gaat grotendeels om enkele heel populaire heiligen zoals Sint-Amandus (58), Sint-Lambertus (46), Sint-Hubertus (16) en Sint-Servatius (13). Soms gaat het echter ook om meer obscure heiligen waaraan vaak maar één of enkele kerkjes gewijd zijn, zoals de 6de-eeuwse bisschop Sint-Domitianus (1) en de 7de-eeuwse Sint-

²⁴ Berings 1986; Carnier 1999, 11.

- *Landschap*

3.5 AFWEGINGSCRITERIA

In tweede instantie kan er bij selectie gekeken worden naar een evenwicht in zowel het dorptype (morfologie van de dorpsvorm zoals opgenomen in de inventaris), het landschapstype waarin het zich bevindt (zowel archeoregio's als andere landschapsindelingen (rivieren, Kempen, polders, enz.)) als de spreiding binnen de vijf Vlaamse provincies. Ten slotte kan ook de archeologische kennis, zowel binnen een dorp als binnen hetzelfde dorptype in het omliggende landschap, belangrijk zijn om een afbakening goed te kunnen inschatten. Daarom zal ook deze info soms een afwegingselement kunnen vormen bij de selectie.

4. ENKELE VOORBEEDEN

4.1 INLEIDING

Om de problematieken van enerzijds de archeologie in de dorpskernen en anderzijds van de afbakening van historische kernen als archeologische zone te illustreren, zal in dit hoofdstuk per provincie een aantal voorbeelden gegeven worden. Het gaat om de dorpen Oud-Turnhout, Wijnegem, Edegem-Buizegem en Grobbendonk-Ouwen in de provincie Antwerpen; Kaulille en Lummen voor Limburg; Baasrode, Erondegem, Lemberge, Merendree en Kaprijke voor Oost-Vlaanderen; Scherpenheuvel en Opvelp voor Vlaams-Brabant en Ettelgem, Eggewaartskapelle, Wulveringem-Vinkem en Sint-Baafs-Vijve voor West-Vlaanderen (fig. 4).

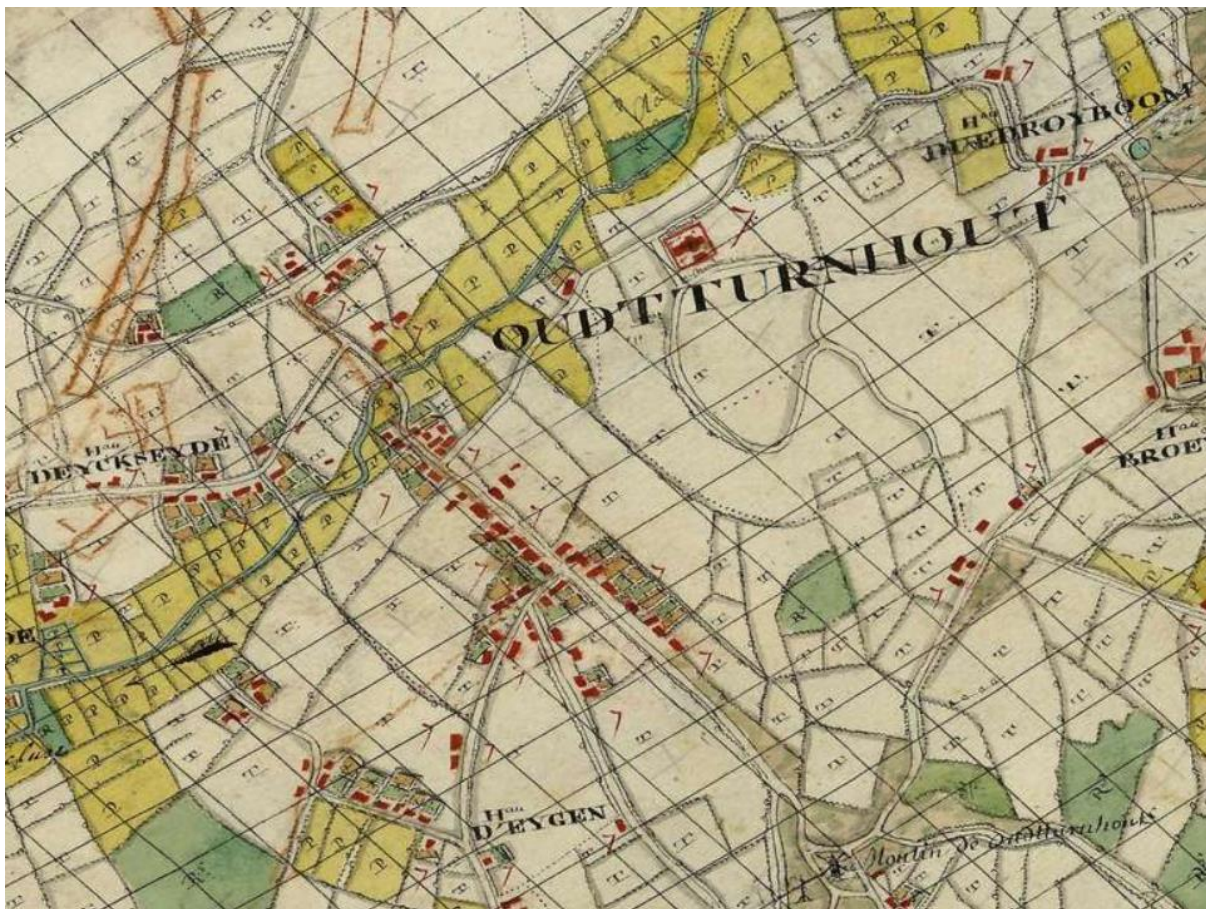
Deze zijn geselecteerd op basis van bestaande kennis en trachten een zo divers mogelijk beeld te geven van zowel de soorten dorpskernen als de archeologische en afbakeningsproblematieken die ermee samengaan. Het is belangrijk om voor ogen te houden dat het *ad hoc* gekozen voorbeelden zijn die niet bedoeld zijn om een staalkaart te vormen of om alle mogelijke problematieken aan te snijden. Het zijn *cases* die telkens slechts bepaalde aspecten behandelen. Ze dienen enkel als illustratie van de mogelijkheden en de obstakels die zich aandienen bij het afbakenen van een kern als archeologische zone (AZ).

Figuur 4: Kaart van Vlaanderen met de lokalisatie van de als voorbeeld besproken dorpskernen. 1: Oud-Turnhout; 2: Wijnegem; 3: Edegem-Buizegem; 4: Grobbendonk-Ouwen; 5: Kaulille; 6: Lummen; 7: Scherpenheuvel; 8: Baasrode; 9: Erondegem; 10: Lemberge; 11: Merendree; 12: Kaprijke; 13: Opvelp; 14: Ettelgem; 15: Eggewaartskapelle; 16: Wulveringem-Vinkem; 17: Sint-Baafs-Vijve.

4.2 ANTWERPEN

4.2.1 Oud-Turnhout

Figuur 5: Oud-Turnhout op de basiskaart van de Oostenrijkse Nederlanden van graaf de Ferraris (1771-1777), Staatsarchiv Wien (<http://mapire.eu/en/map/fms-habsburg-netherlands>).

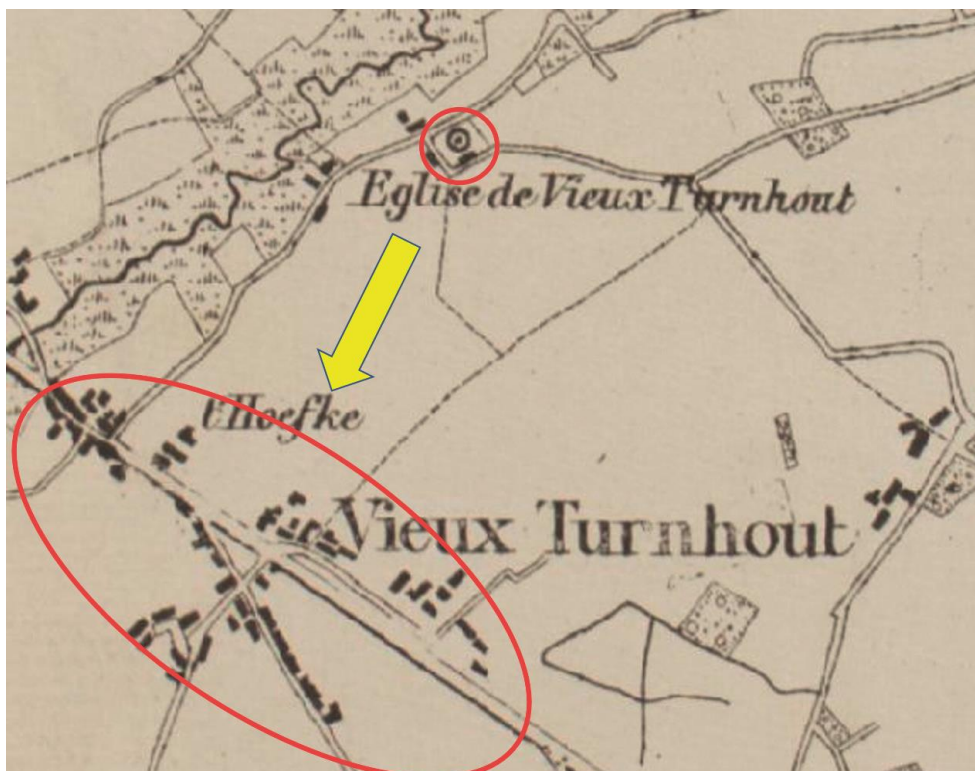
Oud-Turnhout is een Kempense gemeente in het noordoosten van de provincie Antwerpen, gesitueerd ten oosten van de stad Turnhout. Topografisch gezien ligt Oud-Turnhout op een noordwestelijke uitloper (24 m hoog) van de Kempense micro-cuesta. Deze uitlopende rug helt verder westelijk eerder steil af naar de loop van de Aa die ongeveer 3m lager stroomt. De bodems binnen deze gemeente bestaan uit pleistocene, matig droge zandgronden die afgedekt worden door een dikke antropogene humus-A-horizont, beter bekend als plaggenbodem of esdek. Deze plaggenbodem is plaatselijk nog 75 tot 100 cm dik en is ontstaan door eeuwenlange plaggenbemesting vanaf het moment dat deze gronden in de late middeleeuwen in cultuur werden gebracht. Historische bronnen vermelden de Sint-Bavo-kerk vanaf 1333. Dat het *patrocinium* Sint-Bavo zou verwijzen naar bezit van de Gentse Sint-Baafsabdij is moeilijk aan te tonen, evenmin dat Oud-Turnhout de oudere voorganger is van de stad Turnhout. Toponymisch verwijst 'oud' eerder naar een locatie van een bos. Volgens Leenders zou de parochie van Oud-Turnhout uiterlijk gesticht zijn in de 12de eeuw²⁵.

Niets wijst dus op een mogelijk vroegmiddeleeuwse oorsprong van dit dorp. Enkel de ligging van de Sint-Bavokerk ten opzichte van de dorpskern valt op: op de 18de-eeuwse kaarten ligt de kerk eenzaam in de akkers, ca. 550 m ten noorden van de dorpskern met een driehoekig marktplein (fig. 5 en 6).

²⁵ Leenders 1996, 308

Volgens de oudere theorieën ging men er van uit dat dergelijke geïsoleerde kerken met hun centrale positie binnen het grondgebied van meerdere nabijgelegen dorpen en gehuchten, als parochiekerk van al deze kernen functioneerde. Het Nederlandse Kempenproject²⁶ toonde echter aan dat dergelijke eenzame kerken in oorsprong meestal de primaire parochiekerken waren van vroeg- of volmiddeleeuwse nederzettingen die zich in de late middeleeuwen verplaatsten naar een andere locatie waar ze evolueerden tot de huidige, bestaande dorpskernen²⁷. In het geval van Oud-Turnhout bleef de oorspronkelijke kerk in gebruik maar verplaatste de bewoning zich zuidwaarts langs de baan naar de door de hertog van Brabant gestichte stad Turnhout, aan de oversteekplaats op de Aa.

Figuur 6: Situering van de kerk en de jongere dorpskern op de Vandermaelenkaart (1846-1854).

Oud-Turnhout is een van de weinige gevallen in de Antwerpse Kempen waar dit ook werkelijk archeologisch vastgesteld is. Van drie verschillende plaatsen zijn archeologische gegevens beschikbaar (fig. 7): ten noorden (A) en ten zuiden van de kerk (B) en op het marktplein in de huidige dorpskern (C)²⁸.

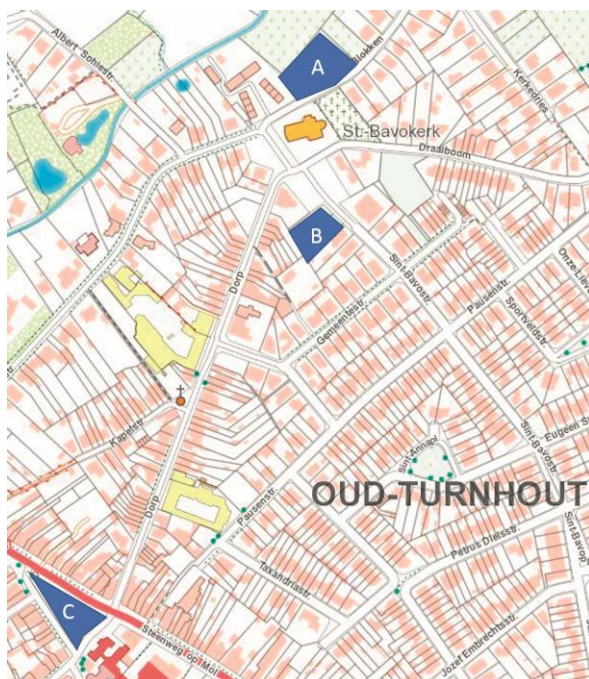
In navolging van het Kempenproject vond in 1996 een archeologisch onderzoek plaats op de percelen ten noorden van de kerk²⁹. Op het hoogste deel van het terrein, dus nagenoeg over de kerk kwamen drie bootvormige boerderijplattengronden aan het licht, die samen met enkele vierpalige bijgebouwtjes en een hutkom tenminste twee erven vormden uit de volle middeleeuwen (fig. 8). Verspreid over het terrein zijn ook aardewerkfragmenten uit de vroege middeleeuwen en uit de metaaltijden geregistreerd, wat een aanwijzing geeft dat de occupatie hier terug gaat tot in de metaaltijden én de vroege middeleeuwen.

²⁶ Theuws 1989; Theuws 2011.

²⁷ Zie ook Theuws 2018.

²⁸ Arts 2000; Annaert 2000.

²⁹ Annaert 2000, 69-77.

Figuur 7: Situering van de archeologische ingrepen op het recent kadaster.

Figuur 8: Opgravingsplan met twee huisplattegronden uit de volle middeleeuwen (©agentschap OE).

In 1998 bood zich de gelegenheid aan om twee percelen ten zuiden van de kerk te onderzoeken (fig. 7: B)³⁰. De dikke plaggenbodem dekte hier een oudere akkerlaag af waarin nog tal van scherven handgevormd aardewerk in ijzertijdtraditie aanwezig waren. Op één vierpalig gebouwtje na, waren geen gebouwplattegronden waar te nemen. Het lijkt er dus op dat de vroeg- en volmiddeleeuwse bewoning zich ten noorden van de kerk uitstrekte en dat de gronden ten zuiden van de kerk als akkers in gebruik waren.

Een grondige heraanleg van het marktplein in de huidige dorpskern, maakte het in 1996 verder mogelijk om daar een proefsleuf uit te graven (fig.7: C). Tot op grote diepte bleek de oppervlakte verstoord maar de grote hoeveelheid puin en de uitgebroken muursporen wezen er evenwel op dat deze zone ooit bebouwd moet geweest zijn, zoals de toestand op de Ferrariskaart weergeeft (fig. 5). De oudste sporen en het oudste cultureel materiaal die tevoorschijn kwamen, dateerden tussen de 13de en de 15de eeuw³¹. In 1981 en in 1997 werden ten oosten van het oud gemeentehuis, gelegen aan de oostzijde van het marktplein, resp. vier en drie waterputten opgebouwd uit heideplaggen ontdekt. Het vondstenmateriaal uit deze putten wijst op een gebruik in de 15de en 16de eeuw³².

³⁰ Annaert 2000, 78.

³¹ Annaert 2000, 79-81.

³² Vandenberghé & Ashton-Vanherle 1982; Annaert & Verbeek 1998.

Figuur 9: Kaart van Ferraris (1771-1778). De groene cirkel duidt de bewoning aan waar later het marktplein zou aangelegd worden. De laatmiddeleeuwse waterputten bevinden zich op het perceel ten zuidoosten ervan, aan de voorkant van de steenweg op Zevendonk.

De case Oud-Turnhout toont de problematiek van de verplaatste dorpskernen goed aan. In de jongere bronnen ontbreekt elke aanwijzing voor de aanwezigheid van een vroeg- of zelfs volmiddeleeuwse kern, evenmin als in de 19de-eeuwse kadasterplannen. De 20ste-en 21ste-eeuwse toestand is niet te vergelijken met de 18de-eeuwse situatie: de oppervlakte tussen de geïsoleerde kerk en de dorpskern is ongeveer volledig dicht gebouwd, zodat de uitzonderlijke positie van de parochiekerk ten opzichte van de dorpskern nauwelijks nog opvalt (fig. 9). Historisch-geografisch onderzoek is dus van groot belang voor het herkennen van oudere, verplaatste dorpskernen. Bovendien is het zonder prospectie met ingreep in de bodem evenmin gemakkelijk om bewijs te leveren van een oudere kern rond de kerk. Door de intensieve plaggenbemesting vanaf de late middeleeuwen zijn de oude sporen afgedekt door een dik plaggendek zodat ze weliswaar beschermd zijn tegen hedendaagse ploegactiviteiten maar daardoor ook verborgen blijven bij veldkartering.

Er is evenmin een vast patroon waar te nemen in de verplaatste nederzettingkernen³³: niet overal blijkt een kerk aanwezig in de oudste kern. Soms ontwikkelde zich een nieuwe kern met kerk in de 11de eeuw en wijzigde de structuur vanaf de 13de eeuw. Soms werd de vroegmiddeleeuwse kern verlaten maar bleef de toen gestichte kerk wel in gebruik – zoals mogelijk in Oud-Turnhout –, soms werd de vroegmiddeleeuwse kern alsook de eerste kerk verlaten en bouwde men een nieuwe kerk in de nieuwe kern (zoals te Edegem-Buizegem, zie verder). Soms bleef de oude kerk nog een tijd lang in gebruik en verdwijnt ze later in de geschiedenis (zoals te Wijnegem, zie verder). Soms verdwijnt ook de hele nederzetting (zoals bijvoorbeeld Hulsel bij Poppel). Toponymisch onderzoek brengt nog vaak dergelijke verdwenen dorpskernen aan het licht. De regio ten zuidwesten van Antwerpen kenmerkt

³³ Theuws 1989, 180-188.

zich door de aanwezigheid van honderden vroegmiddeleeuwse -haim of -ingahaim toponiemen waarvan de meeste enkel gekend zijn via de historische geografie.

Figuur 10: Mogelijke afbakening van de historische dorpskern van Oud-Turnhout, gebaseerd op zowel archeologische als historische bronnen.

Over de reden van de verplaatsingen zijn nog talrijke discussies aan de gang³⁴. Enerzijds kunnen verplaatsingen van nederzettingskernen ecologisch van aard zijn, anderzijds kunnen er ook socio-politieke drijfveren geweest zijn. Anderen zien dan weer een economische oorzaak. Het is alvast duidelijk dat het afbakenen van historische dorpskernen in de Antwerpse Kempen moeilijk blijft, zeker zonder archeologische gegevens over oudere occupaties (fig. 10).

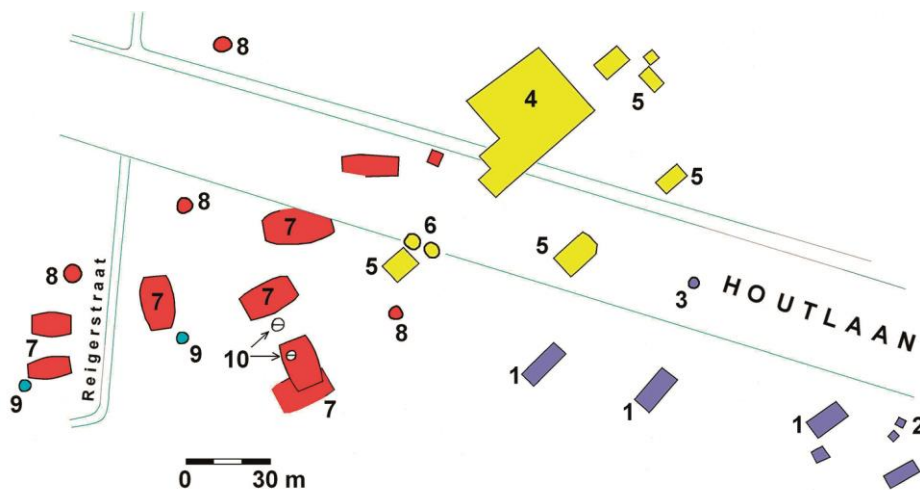
4.2.2 Wijnegem

Het dorp Wijnegem is gesitueerd ten oosten van de stad Antwerpen en is een van de vele historische kernen in deze regio met een vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem dat bestaat uit een persoonsnaam met het suffix -ingahaim. Topografisch gezien ligt Wijnegem op een langgerekte, oost-west verlopende dekzandrug die zich uitstrekt tussen de alluviale valleien van de Kleine Schijn ten noorden en de Grote Schijn ten zuiden. Bodemkundig is deze zone gekenmerkt door tertiaire droge zandgronden, afgedekt door een diepe antropogene humus A-horizont, plaggenbodems dus.

In Wijnegem is al verregaand archeologisch onderzoek gebeurd. Ten noorden van de huidige dorpskern, op het toponiem Steenakker, hebben de opgravingscampagnes van de Antwerpse

³⁴ Theuws 1989, 184-188.

Vereniging voor Romeinse Archeologie een langdurige occupatie vastgesteld die reikt van de metaaltijden, de Romeinse periode tot de vroege en volle middeleeuwen (fig. 11 en fig. 13: A)³⁵.

Figuur 11: Opgravingsplan Steenakker. Blauw: ijzertijd; geel: Romeins; rood: volle middeleeuwen; 10: vroegmiddeleeuwse waterputten (© Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie).

Even meer zuidelijk, en aansluitend bij de het toponiem Steenakker, zijn bij de aanleg van een wachthaven aan het Albertkanaal, nog meer bewoningssporen uit de vroege middeleeuwen vastgesteld (fig. 13: B)³⁶. Verder westelijk van de Steenakker is een urnenveld uit de vroege ijzertijd opgegraven alsook meerdere boerderijplattegronden uit de late ijzertijd/vroeg Romeinse tijd (fig. 13: C)³⁷. Aan de westrand van de huidige dorpskern, ter hoogte van het toponiem Krabbershoek, is eveneens bewoning uit de metaaltijden en de Romeinse tijd vastgesteld (fig. 13: D en fig. 12)³⁸.

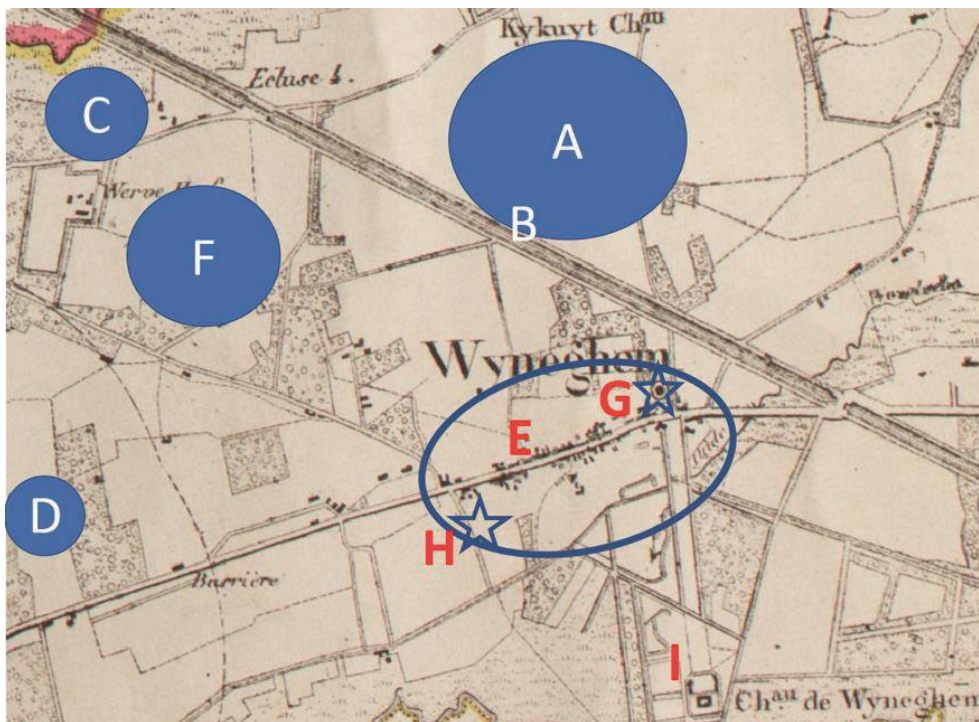
Figuur 12: Grondsporen van een Romeinse potstalboerderij op het toponiem Krabbershoek (© Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie).

³⁵ Zie onder meer Cuyt 2000 en Cuyt 2017 en de daar vermelde literatuur.

³⁶ Deville *et al.* 2011

³⁷ Pede *et al.* 2011; De Mulder *et al.* 2010

³⁸ Cuyt *et al.* 2017

Figuur 13: Overzicht van de bekende sites in Wijnegem. A. Steenakker; B. Wachthaven Albertkanaal; C. Blikstraat; D. Krabbershoek; E. huidige dorpskern; F. Oud Kerkhof; G. parochiekerk; H. huidige locatie parochiekerk; I. Hof ter Borch.

Het is dus duidelijk dat er te Wijnegem een opmerkelijke nederzettingsdynamiek heeft plaats gevonden. Wellicht waren er meerdere boerderijerven verspreid in de omgeving gedurende de metaaltijden en de Romeinse periode en is de zone van de Steenakker, waar zich eveneens een Gallo-Romeins openluchtheiligdom bevond, op te vatten als een centrale plaats waar zich later in de Merovingische periode en de volle middeleeuwen een nederzettingkern ontwikkelde. Sporen van een kerkgebouw zijn hier niet aangetroffen. Het lijkt er op dat de nederzetting zich in de late middeleeuwen naar het zuiden, richting Schijnvallei, verplaatste waar zich het huidige dorp bevindt met de parochiekerk gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw (fig. 13: E). Mogelijk speelde de aanwezigheid van het Hof ter Borch aan de samenvloeiing van de Zwanebeek en de Grote Schijn (fig. 13: I), een rol in deze verplaatsing. Deze burcht wordt vermeld sinds het begin van de 15de eeuw en was eigendom van de familie Sterckx die sinds het begin van de 14de eeuw de heerlijkheid Wijnegem in haar bezit had. Haar excentrieke ligging ten opzichte van de laatmiddeleeuwse dorpskern, meer dan 450 m ten zuiden van de kerk die op de rand van het dorp lag, maakt deze link echter toch eerder twijfelachtig.

Bij het raadplegen van de cartografische bronnen echter is op de laat-18de-eeuwse Ferrariskaart ter hoogte van de Wervehoeve, ca. 1 km ten noordwesten van de huidige markt, het toponiem 'Oud Kerkhof' zichtbaar (fig. 13: F en fig. 14). Verder onderzoek in de archiefbronnen wijst uit dat zich hier tot in 1562 een gotisch kerkgebouw bevond dat na vernieling door brand niet meer heropgebouwd werd. Een nieuwe kerk werd opgericht in de verplaatste, huidige dorpskern vlak bij het huidige marktplein (fig. 13: G). Intussen is ook deze kerk afgebroken en vervangen door een moderne kerk op nog een andere locatie (fig. 13: H). Proefsleuven naar aanleiding van een geplande woonverkaveling nabij de Wervehoeve brachten inderdaad muurfragmenten van de kerk en meerdere vlakgraven van het voormalige kerkhof aan het licht³⁹.

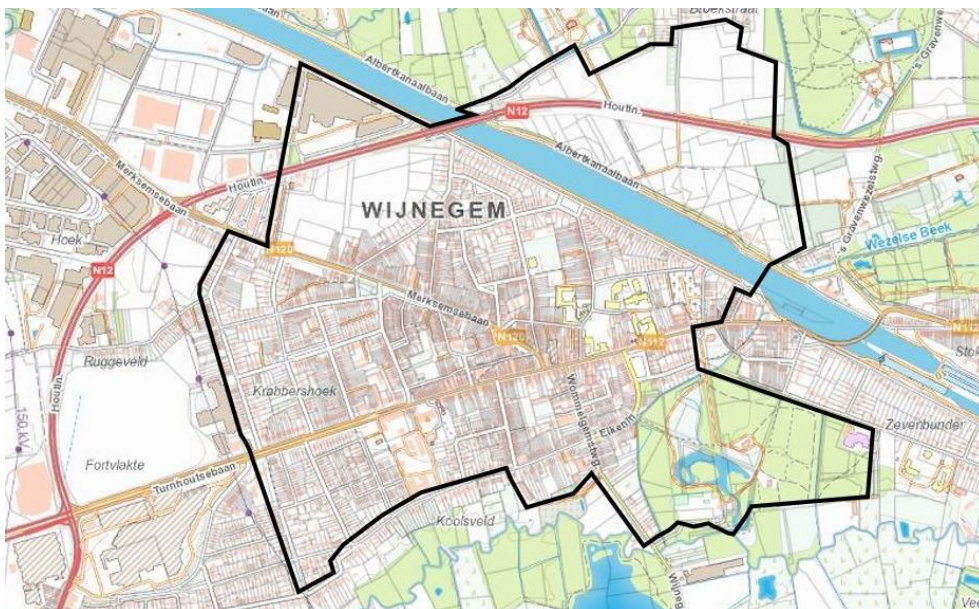
³⁹ Devroe & Claesen 2012.

Figuur 14: Aanduiding 'het oudt kerckhof' op de Ferrariskaart ten opzichte van huidige dorpskern.

Deze case toont aan dat de parochiekerk niet noodzakelijk bewaard hoeft te zijn op haar oorspronkelijke plaats noch dat ze zichtbaar aanwezig is op historische kaarten. Meermaals blijkt immers dat de oorspronkelijke kerk is afgebroken en verplaatst naar de nieuwe kern, zoals te Wijnegem⁴⁰. Hier bleek het toponiem 'Oud Kerkhof' de enige verwijzing naar de locatie van de oorspronkelijke parochiekerk. Archivalisch onderzoek is dan een volgende stap naar meer informatie over het bestaan van een verdwenen kerk.

Het afbakenen van zulke complexe sites is niet eenvoudig. Het vooraf bepalen van duidelijke criteria is zeer belangrijk: is het noodzakelijk om alle sites mee te nemen in de afbakening of moet de focus liggen op de huidige kern en de zone met de oorspronkelijke parochiekerk? De afbakening op figuur 15 neemt meerdere bekende bewoningskernen mee.

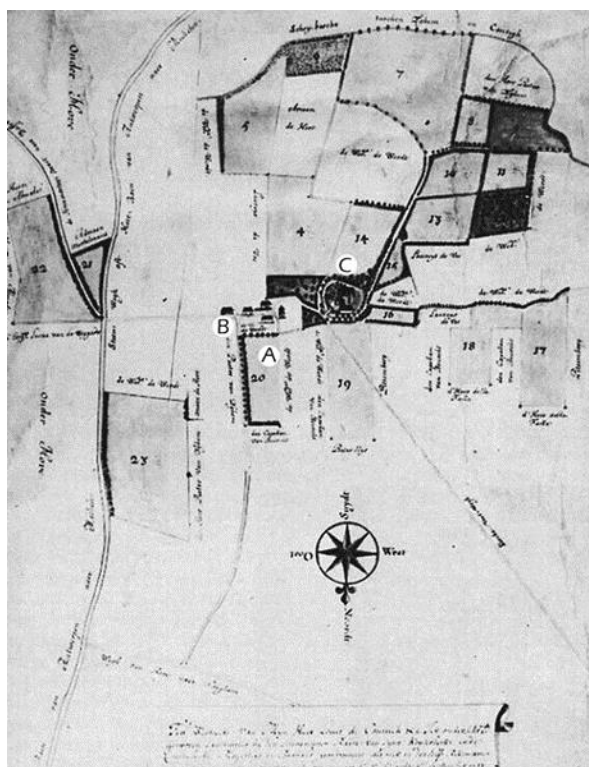

Figuur 15: Afbakening van de historische dorpskern van Wijnegem.

⁴⁰ Zie verder, bij de voorbeelden van Edegem-Buizegem en Grobbendonk-Ouwen.

4.2.3 Edegem-Buizegem

Buizegem is het toponiem van een woonwijk op ca. 1 km ten zuidoosten van de gemeente Edegem waartoe het bestuurlijk behoort. Edegem is gelegen ten zuidoosten van de stad Antwerpen, in een regio die bodemkundig gekenmerkt wordt door vruchtbare zandleemgronden. Afgaand op het grote aantal toponiemen met het suffix -haim/-ingahaim is deze regio in een snel tempo gekoloniseerd in de vroege middeleeuwen. Historisch staat dit gebied bekend als de *pagus Renensis*. In dit gebied zijn inderdaad meerdere vroegmiddeleeuwse vindplaatsen aan het licht gekomen waaronder enkele grafvelden. Het gehucht Buizegem wordt in de historische bronnen voor het eerst vermeld in 1159 als *mansus* geschonken door een zekere Ausilia aan de abdij van Tongerlo. Deze nederzetting groeide uit tot de eerste dorpskern van Edegem, met parochiekerk. De eerste vermelding van deze kerk dateert uit 1173 maar vermoedelijk was Buizegem oorspronkelijk reeds in het begin van de 9de eeuw een parochie van de abdij van Lobbes en later geïsurpeerd door de machtige familie van Buyseghem die er een motte en een hoeve in bezit had (Buyseghem-hof en Buyseghem-hoeve: fig. 16: B en C).

Figuur 16: Kaart uit 1772 (noorden onderaan) met aanduiding van Oud Kerkhof (A), Grote Buizegemhoeve (B) en het omwalde Buizegemhof (C) (© Rijksarchief Antwerpen).

Het is onder invloed van deze familie dat Buizegem verlaten werd ten voordele van Edegem, in oorsprong een gehucht van de parochie Buizegem. De familie van Buyseghem nam er immers vanaf de 13de eeuw haar intrek in de motte Ter Borch waarvan de omtrek nog duidelijk zichtbaar is op de kaarten van Ferraris en van Popp (fig. 17: A en fig. 18: E). Rond 1300 raakte het kerkje van Buizegem in onbruik en werd een nieuwe parochiekerk opgetrokken tegenover het Hof ter Linden in Edegem, waar een afgesplitste tak van de familie van Buyseghem haar woning had (fig.17: B en C en fig. 18: F en G)⁴¹.

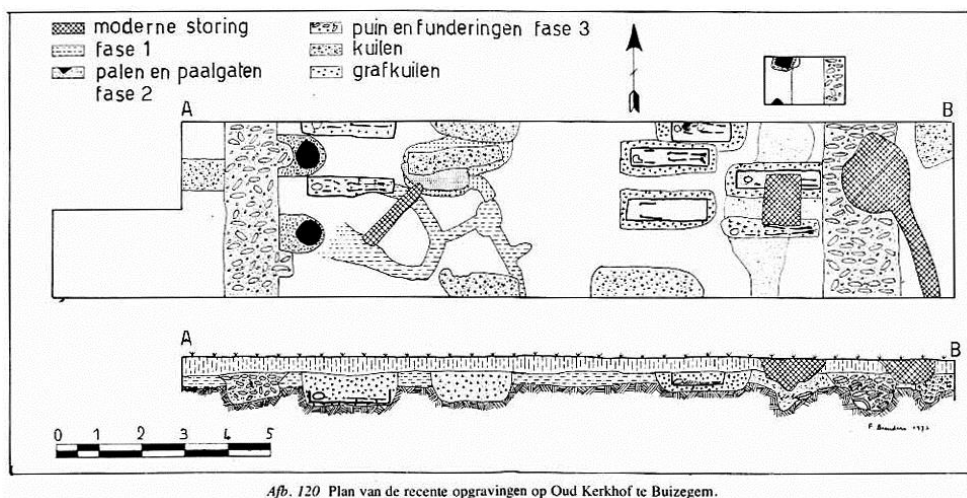
⁴¹ Wellicht werd ook het *patrocinium* O.-L.-Vrouw overgedragen van de oude kerk te Buizegem naar de nieuwe kerk te Edegem. Dit *patrocinium* verwijst in elk geval naar een band met de abdij van Lobbes die zelf ook het O.-L.-Vrouw als patroonheilige had. Sinds 1700 is de kerk van Edegem aan St.-Antonius gewijd. Zie Van Passen 1974, 33.

Het oude kerkterrein bleef wel de naam Oud Kerkhof dragen, zoals nog steeds zichtbaar is in een straatnaam op de 19de-eeuwse kadasterkaart van Popp, en is tot vandaag nog eigendom van de kerkfabriek van Sint-Paulus in Antwerpen (fig. 18: A). Ten zuiden van de kerksite is op de oude kaarten eveneens de omwalde site 'Buyseghemhof' zichtbaar (fig. 18: D).

De eerste opgravingen in Buizegem dateren reeds van 1933. Volgens het relaas van de opgravers kwamen de zandstenen funderingen van het middeleeuwse kerkje en skeletresten aan het licht maar een grondplan werd niet opgetekend (fig. 18: A). Bij steekproeven in de daar aanwezige tuinen

gedurende de jaren '60 van de vorige eeuw, stootte men opnieuw op skeletmateriaal⁴². De eerste plannen van het kerkje werden opgetekend tijdens archeologisch onderzoek van de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie van 1973 tot 1976 (fig. 19)⁴³.

Afb. 120 Plan van de recente opgravingen op Oud Kerkhof te Buizegem.

Figuur 19: Uitgebroken muursporen en paalsporen van een eenvoudig stenen zaalkerkje waarbinnen zich graven aftekenden (Uit: Van Passen 1974, afb. 120).

Deze tonen het grondplan van een romaans stenen zaalkerkje waarbinnen zich een aantal graven aftekenden maar ook de sporen van een oudere houtbouwfase. Buiten het kerkgebouw waren nog meer graven maar ook volmiddeleeuwse bewoningssporen aanwezig (paalsporen, afvalkuilen, haarden, een waterput). Naar aanleiding van verkavelingsplannen werd in 2005 ook het zuidelijke aanpalende perceel onderzocht (fig. 18: B)⁴⁴. Dit onderzoek bracht niet alleen aanvullende gegevens over de middeleeuwse occupatie te Buizegem aan het licht (waterput, volmiddeleeuwse boerderijplattgrond, graven binnen de omgrachting van het kerkhof) maar ook een funerair monument uit het finaal-neolithicum dat herbruikt en gemonumentaliseerd werd in de ijzertijd, twee crematiegraven uit de Romeinse periode en ontginningskuilen van mergelwinning uit de late middeleeuwen (fig. 20 en 21).

⁴² Van Passen 1974, 27-31.

⁴³ Brenders 1974; Brenders 1975.

⁴⁴ Vandeveldt *et al.* 2007.

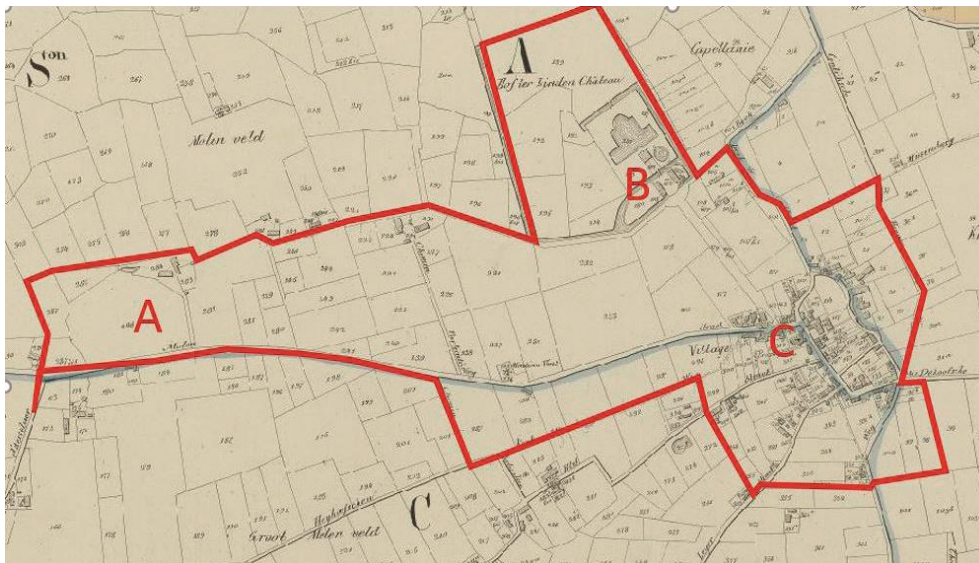

Figuur 20: Opgravingsplan van de zone ten zuiden van het kerkje (Uit: Vandeveld & Annaert 2006, plaat I).

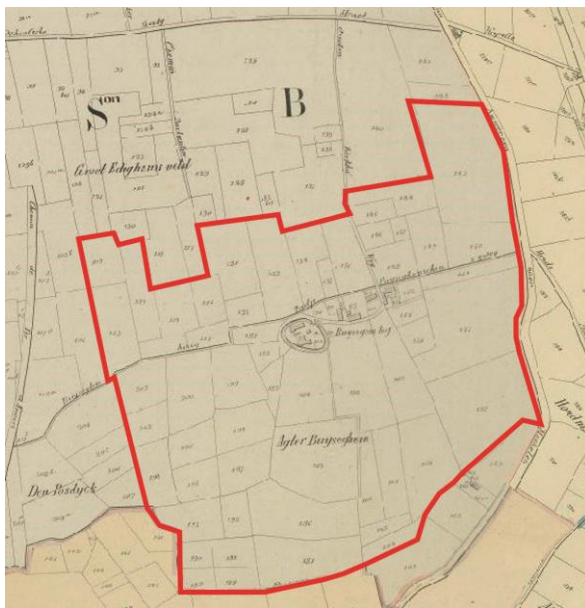

Figuur 21: Een van de graven binnen de kerkhofomgrachting (Uit Vandeveld & Annaert 2006, fig. 14).

Wat de afbakening als archeologische zone betreft, kunnen zowel de kern van Edegem als de kern van Buizegem als twee aparte dorpskernen aangeduid worden (fig. 22-23). Het betreft hier geen verplaatsing van de dorpskern maar eerder de opgave van een kern ten voordele van een andere kern naar aanleiding van de verandering van woonplaats van de grondheren.

Figuur 22: Popp-kaart met voorstel tot afbakening van de kern Edegem. A: Hof ter Borch, B: Hof ter Linden, C: parochiekerk.

Figuur 23: Popp-kaart met voorstel tot afbakening van de verdwenen kern Buizegem op basis van de kaart van 1772.

4.2.4 Grobbendonk-Ouwen

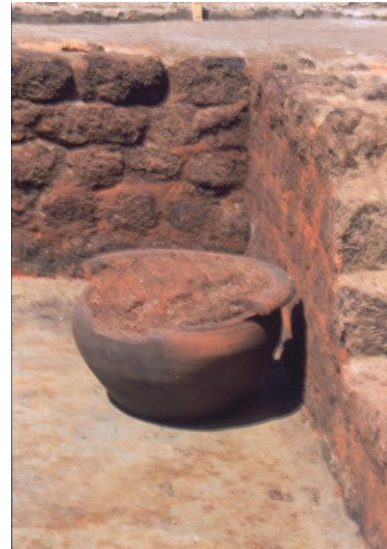
De gemeente Grobbendonk ligt oostelijk van de stad Antwerpen, tussen de steden Antwerpen en Herentals, ten noorden van de Kleine Nete. De aanwezigheid van een lage dekzandrug (15 m hoog) die zich verheft boven de alluviale Netevallei is bepalend geweest voor de bewoningsgeschiedenis van deze gemeente. De rug strekt zich uit in oostwest-richting tussen de valleien van de Kleine Nete en de Boshovense Loop. De vruchtbare zandleembodem en de nabijheid van de Nete, die een verbinding

vormde met de Schelde, trokken van oudsher bewoning aan. Een aantal vondsten wijst op het bestaan van nederzettingskernen uit de metaaltijden maar Grobbendonk is vooral gekend van de Romeinse *vicus* die zich ontwikkelde ter hoogte van het toponiem *Steenberg* noordelijk van de huidige dorpskern (fig. 24-25)⁴⁵. Romeinse grafvelden zijn gekend ter hoogte van de Floris Primsstraat, de Schransstraat, de Wijngaardstraat en de Vorselaarsebaan⁴⁶.

Figuur 24: Opgravingsplan *vicus Steenberg* (Uit: Reyns & Bruggeman 2015, fig. 6).

Figuur 25: Romeinse kelder met voorraadpot in de Hoogveldstraat (© agentschap OE).

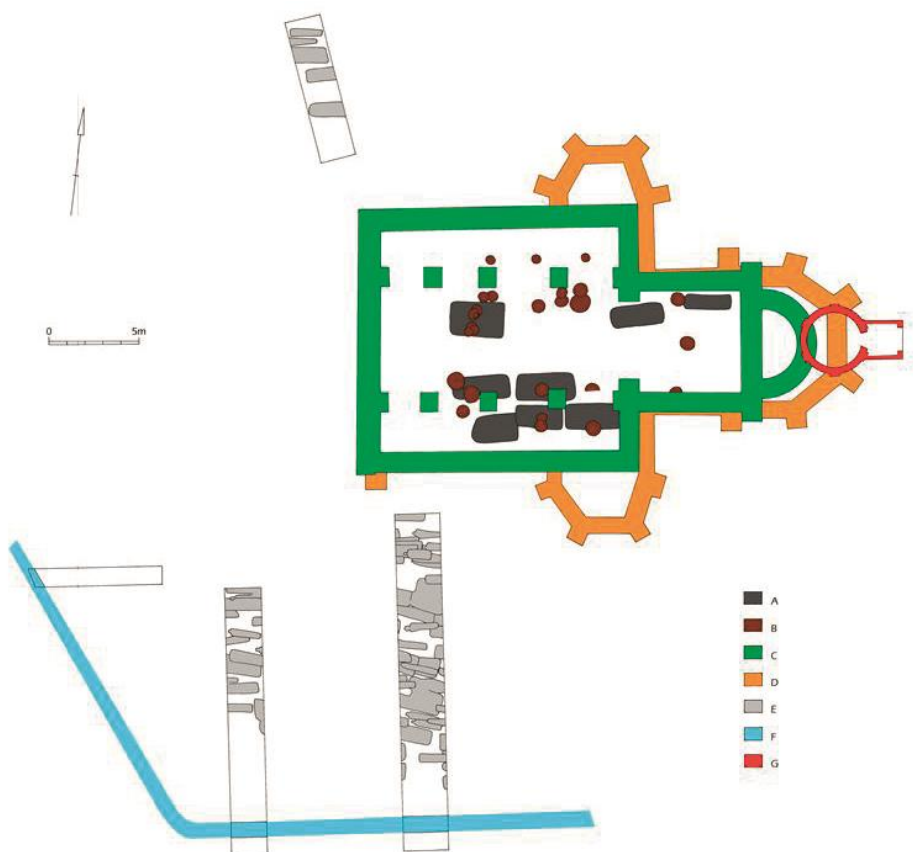
In de vroege middeleeuwen verschoof de bewoningskern naar het westen. De kleine neogotische kapel op de hoek van de Kapelstraat herbergt de ondergrondse resten van een houten vroegmiddeleeuws kerkje opgericht boven enkele rijke laat-Merovingische graven (fig. 26)⁴⁷. Het kerkje werd verbouwd tot een romaanse en later een gotische driebeukige kerk, met Sint-Lambertus als patroonheilige. Rondom ontwikkelde zich een kerkhof met omgrachting⁴⁸. Deze kerk was de oorspronkelijke parochiekerk van de nederzetting, toen gekend onder de naam Ouwen. Het huidige toponiem *Kerkeveld* verwijst nog naar het bestaan van de oorspronkelijke kerk.

⁴⁵ De Boe 1985.

⁴⁶ Janssens 1966a; Janssens 1966b; Verbeeck 2010.

⁴⁷ Mertens 1976, 14-26.

⁴⁸ Mertens 1976; Mertens *et al.* 1977.

Figuur 26: Opravingsplan kerk van Ouwen (© agentschap OE).

Figuur 27: Eén van de houten waterputten op de volmiddeleeuwse nederzetting langs de Nijverheidsstraat (© agentschap OE).

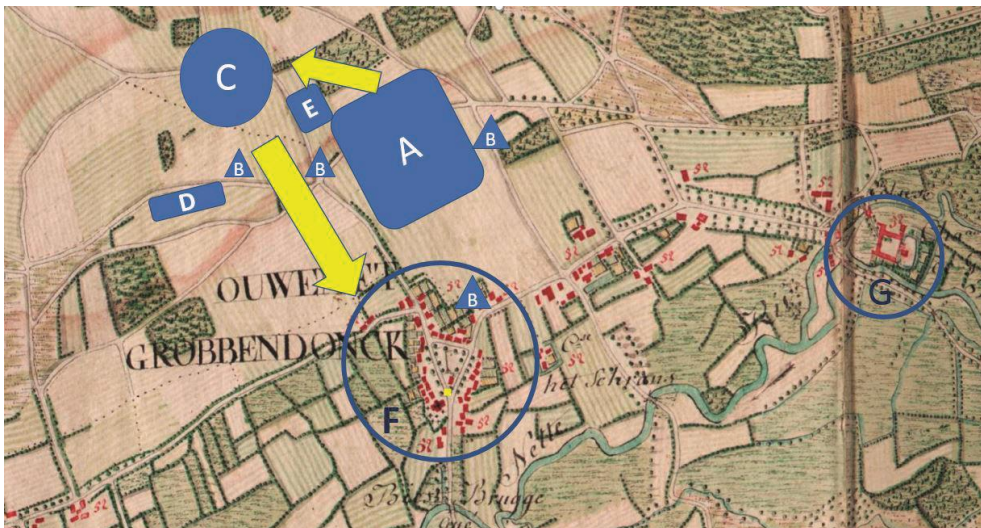
Meerdere werfcontroles bij bouwwerken rond deze kapel brachten versnipperde sporen van de hier aanwezige vroegmiddeleeuwse bewoning aan het licht. Ten zuiden van deze zone, werd zuidelijk van de Floris Primsstraat een Merovingisch grafveld opgegraven⁴⁹. Dat de bewoning zich verder in de volle middeleeuwen ontwikkelde, werd in 2000 aangetoond tijdens de opgravingen langs de Nijverheidstraat waar enkele bootvormige gebouwplattegronden en twee waterputten aan licht kwamen (fig. 27 en fig. 28: E)⁵⁰.

In de late middeleeuwen moet de kern ongeveer 1 km zuidwaarts richting de alluviale gronden van de Nete verschoven zijn (fig. 28: F). De huidige parochiekerk, een moderne kerk ter vervanging van de afgebrande gotische kerk op dezelfde locatie, draagt met Sint-Lambertus hetzelfde *patrocinium* als haar voorganger, wat dus duidelijk verwijst naar een vroegmiddeleeuwse oorsprong. Kerk en

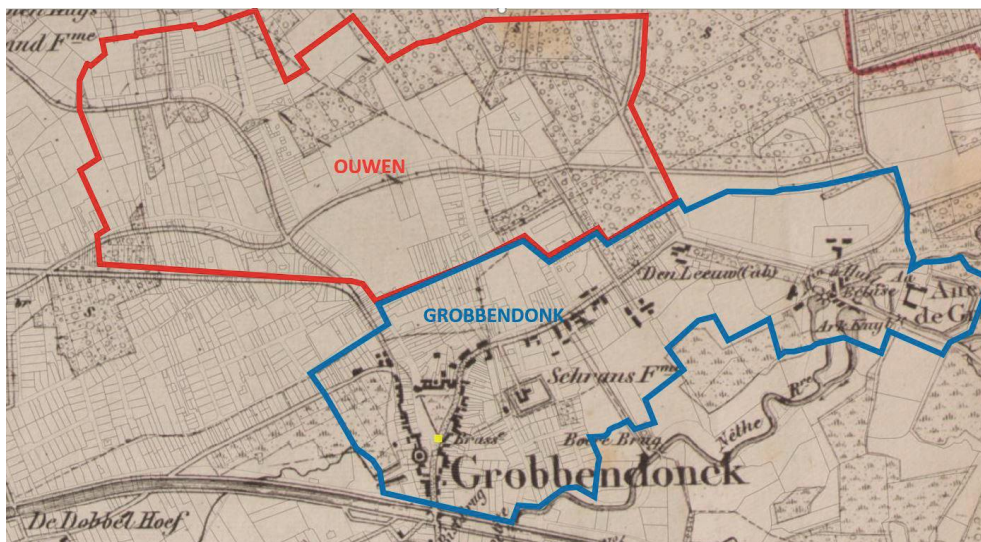
⁴⁹ Janssens 1964.

⁵⁰ Annaert & Vervoort 2003.

dorpskern tekenen zich op de 18de-eeuwse kaarten af rond een driehoekige dries. Meer oostelijk, aan de samenvloeiing van de Aa en de Kleine Nete, werd in de 12de/13de eeuw het kasteel van de heren van Grobbendonk opgericht (fig. 28: G). Mogelijk speelt de aanwezigheid van deze burcht als eigendom van een invloedrijke familie, een rol in de verplaatsing van de bewoningskern, alhoewel deze ook in dit geval nog ver van de dorpskern van Grobbendonk is gelegen.

Figuur 28: Overzicht van de verschillende sites te Grobbendonk-Ouwen op de Ferrariskaart. A: Romeinse vicus; B: Romeinse grafvelden; C: Merovingische graven en kerkje van Ouwen; D: Merovingisch grafveld; E: nederzetting uit de volle middeleeuwen; F: laatmiddeleeuwse woonkern; G: kasteel heren van Grobbendonk.

Figuur 29: Voorstel tot afbakening van de kernen van Ouwen en Grobbendonk.

Wat de afbakening betreft, kan men er voor pleiten om de oudere kern van Ouwen afzonderlijk af te bakenen (fig. 29). De Romeinse vicus wordt dan best meegenomen binnen de begrenzing. De afbakening van het jongere Grobbendonk kan eventueel uitgebreid worden met de kasteelsite die via een dreef verbonden was met de perifere bewoning van het dorp.

4.3 LIMBURG

4.3.1 Kaulille

Kaulille (fig. 30), deelgemeente van Bocholt, ligt op een licht afhellende noordzijde van het Kempens plateau (47,79 m TAW) in het noorden van de provincie Limburg. Het gebied, dat behoort tot het Maasbekken, wordt ten westen van de dorpskern ontwaterd door de Warmbeek en ten oosten door de Rakerbeek, de Rieterheideloop en de Balkenloop. Kaulille ligt in een gebied met droge tot matig natte zandbodems in het oosten en lemige zandbodems in het westen, vooral gekenmerkt door dikke antropogene humus A-horizont (plaggenbodems).

Figuur 30: Kaulille op de kaart van Ferraris (1771-1778) en op de huidige topografische kaart.

De naam Kaulille is samengesteld uit *cauwe*- wat zoveel betekent als kauw en/of kraai en *-lil* of *-lo* dat linde of bos betekent. Uit de historische bronnen zou blijken dat het Sint-Servaaskapittel te Maastricht Kaulille gesticht heeft en er een kerk heeft opgericht na 1039, het verheffingsjaar van de patroonheiligen Monulfus en Gondulfus, beiden 6de-eeuwse bisschoppen te Maastricht⁵¹. Tussen 1202 en 1257 verloor het Sint-Servaaskapittel zijn heerlijkheidsrechten aan de graaf van Loon, die zeker vanaf 1259 heer van Kaulille is⁵². Het mogelijk oudste tastbare bewijs van de ouderdom van de kerk is het wijwatervat in zandsteen dat stilistisch gedateerd is in de 13de eeuw. Ook zijn onder de nog bestaande vroeg-gotische westertoren in baksteen op enkele plaatsen restanten op te merken van een fundering opgebouwd met zwerfkeien en/of breukstenen⁵³. Hoe de oude kerk er uitzag is niet gekend. In de 15de of 16de eeuw werd de oorspronkelijke kerk vervangen door een éénbeukig, bakstenen gebouw, met drie traveeën en bakstenen spitsboog vensters (fig. 31). Uiteindelijk werd de oude kerk afgebroken en kreeg de parochiekerk in 1930 een andere oriëntatie nl. zuidoost georiënteerd en aangebouwd tegen de oude behouden kerktoeren. Delen van de oudere funderingen zijn geregistreerd bij een vondstmelding in 2014 (fig. 31)⁵⁴.

Buiten de schaarse informatie over de parochiekerk is er geen archeologische informatie die meer kan vertellen over de ouderdom van de historische dorpskern. Een kilometer ten oosten van de dorpskern

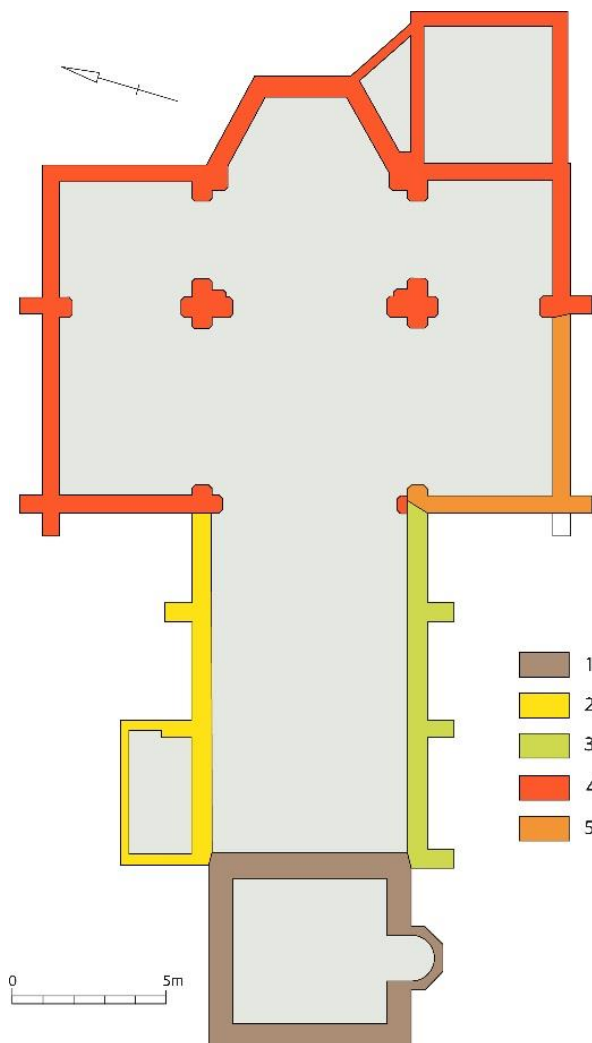
⁵¹ Vangerven 2000. Onderzoek in de oorkonden van het Marienstift van Aachen in het Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv te Düsseldorf.

⁵² Vangerven 2000; Vander Sanden 1992; <http://www.bocholt.be/fb111xyde1018rorb1qoob53.aspx>. Het is de oudste vermelding van de naam Caulille.

⁵³ <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70752> en Strijbos 1994.

⁵⁴ Vynckier 2017.

ligt de schans van Kaulille (CAI locatie 161159) (fig. 32: B)⁵⁵. Deze schans is opgericht in de 17de eeuw (oudste vermelding “ons forte” uit 1637) maar verloor al snel haar betekenis. Vanaf 1653 werd ze bewoond door de pastoor van het dorp, tot in 1869. Door de afstand met de dorpskern en zijn postmiddeleeuwse oorsprong houdt ze op zich geen verband met de oorsprong, de evolutie of de morfologie van de historische dorpskern van Kaulille, en zou om deze reden niet opgenomen worden in zijn afbakening als archeologische zone.

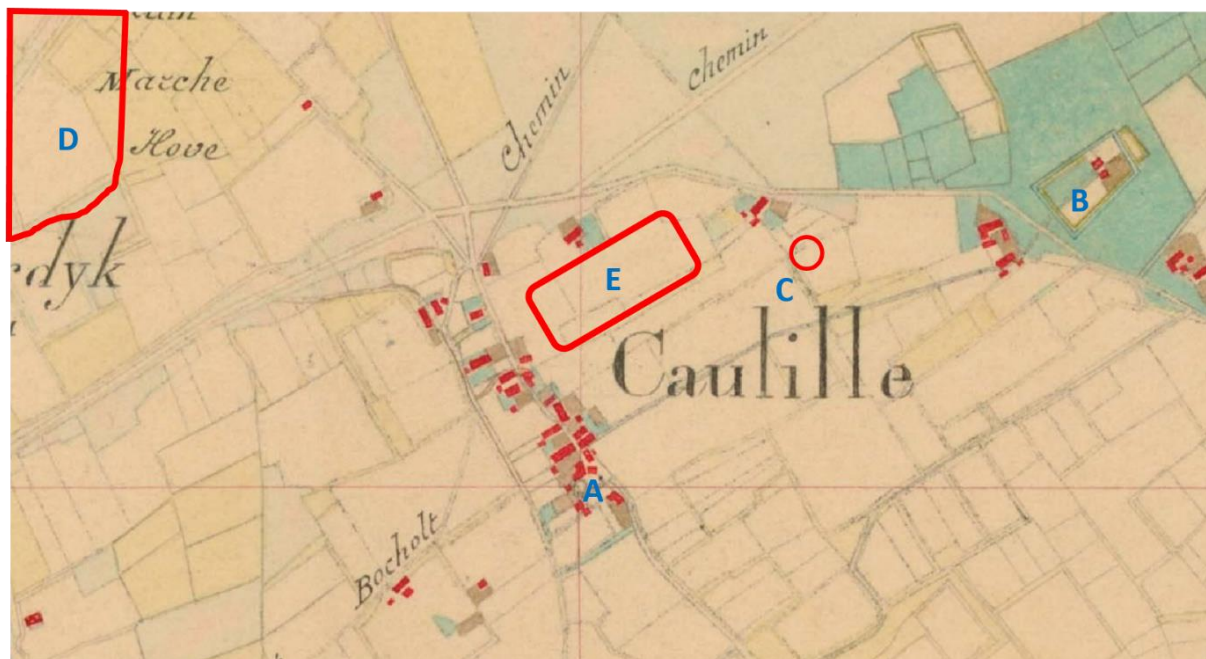
Figuur 31: Fasenplan na de opgraving van de Sint-Monulfus en -Gondulfuskerk vóór 1930. 1: 14de-eeuwse toren; 2: éénbeukige kerk vóór 1901 (niet opgegraven); 3: éénbeukige kerk vóór 1901 (opgegraven); 4: uitbreiding met transept en sacristie uit 1901 (niet opgegraven); 5: uitbreiding met transept en sacristie uit 1901 (opgegraven).

Net buiten de dorpskern, ongeveer 500 m ten noordwesten, is wel een uitgebreid grafveld uit de ijzertijd archeologisch onderzocht (fig. 32: D). Het betrof 37 graven, zowel urnegraven als brandafvalgraven, brandstapelgraven en beenderresten, naast minstens 12 grafheuvels (diameters: 9,5 tot 15 m), 35 kringgreppels (diameters: 5 tot 11m) en 2 langbedden⁵⁶. Uit historische kernen van vroegmiddeleeuwse oorsprong is gekend dat dergelijke rituele ruimtes steeds een sterke aantrekkingskracht bleven uitoefenen in latere periodes, tot in de Merovingische tijd (5de-7de eeuw).

⁵⁵ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70755> en <https://sites.google.com/site/glschansen/home/bochoolt/kaulilleschans>.

⁵⁶ Van Impe 1977; Engels & Van Impe 1984; Engels & Van Impe 1985; Coninx & Creemers 1988.

Meerdere voorbeelden daarvan zijn gekend uit de Kempen⁵⁷, zoals op de site Beerse-Krommenhof, waar een uitgestrekt grafveld uit het tweede millennium voor Christus in de vroege middeleeuwen bewust hergebruikt werd als begraafplaats en later ook als woonplaats. Dit is ook vastgesteld in Oud-Turnhout-Bentel en te Edegem-Buizegem (zie eerder). Of er een verband is tussen het prehistorische grafveld en de locatie van de historische dorpskern van Kaulille kan momenteel niet aangetoond worden, maar met deze mogelijkheid moet wel rekening gehouden worden. Iets ten noordoosten van de dorpskern, op ongeveer 400 m van de kerk, is in 1971 bij rioleringswerken een boomstamwaterput aangesneden die uit de 12de eeuw zou dateren (fig. 32: C)⁵⁸. Ook hier is een verband met oudere bewoning of met het ontstaan van de dorpskern niet duidelijk. De vaststelling dat proefsleuvenonderzoek direct ten noordoosten van de dorpskern nauwelijks archeologische sporen of resten opleverde (fig. 32: E)⁵⁹, maakt een afbakening er niet eenvoudiger op.

Figuur 32: Historische dorpskern van Kaulille op het gereduceerd kadaster uit het midden van de 19de eeuw. A: parochiekerk; B 17de-eeuwse schans; C: lokalisatie boomstamwaterput; D: grafveld uit de ijzertijd; E: zone met proefsleuven.

Het afbakenen van de historische dorpskern van Kaulille zou op basis van de huidige kennis beperkt blijven tot het gebied ten noorden van de parochiekerk waar duidelijke bewoning aanwezig is op de kaart van Ferraris en op het 19de-eeuwse kadaster (fig. 33-34). Aan de noordzijde van de kern bevond zich het historische Keizershof, een grote hoeve/afspanning waarvan de oudste vermelding teruggaat tot 1555⁶⁰ en in het zuiden de parochiekerk.

⁵⁷ Delaruelle *et al.* 2013, 184-189; Vandeveld *et al.* 2007.

⁵⁸ Claassen 1972b.

⁵⁹ Vandegehuchte *et al.* 2008.

⁶⁰ Schlusmans 2005.

4.3.2 Lummen

Lummen is gelegen op het kruispunt van diverse landschappen en vertoont kenmerken van het Hageland, Haspengouw en voornamelijk van de Kempen. Het ligt aan de zuidzijde van een zuidwest-noordoost gerichte heuvelrug (ongeveer tussen TAW 41 en 36) die het Hageland verbindt met het Kempens laagplateau net ten noorden van de brede Demervallei, waar in het zuiden de Mangelbeek en de Voortbeek zorgen voor de ontwatering van het gebied richting Demer. Ten noorden van de heuvelrug zorgen de Laarbeek en de Zwarte beek hiervoor. De bodems ten noorden van de dorpskern bestaan vooral uit droge zandbodems. In het zuiden komen vooral matig droge lemige zandbodems voor met een dikke antropogene humusrijke A-horizont, plaggenbodems dus.

De oudste vermelding van Lummen dateert uit 1200 als Lumne (van het Germaans *lumina* of *lom*, dat modderige/ vochtige betekent). Oorspronkelijk lag Lummen binnen het villadomein van de prinsbisschop van Luik waarvan de kern tot 1180 een parochie vormde. Het domein werd in beslag genomen door de graven van Loon in het kader van de uitbreiding van het graafschap richting de pagus Toxandriae en hun verzet tegen de hertogen van Brabant, waarna ze het als een allodium inrichtten. Dit werd in 1203 terug in leen overgedragen aan de prins-bisschop Hugo de Pierrepont met als leenman Lodewijk van Walcourt, voogd van Haspengouw en eerste Heer van Lummen (toen tweeheerlijkheid). Door huwelijk kwam Lummen in 1350 in het bezit van de familie van der Marck-Arenberg tot aan de Franse tijd⁶¹.

Lummen vormt een lineair kerndorp met een parochiekerk en een iets oostelijker gelegen dorpsplein. Op de plaats van de kerk zou vroeger het oude *castrum* gelegen hebben dat later werd vervangen door de nieuwe Burg (fig. 35: 4) ten zuiden van het dorp aan de oevers van de Mangelbeek⁶². Dit *castrum* met een opper-neerhof structuur zou door graaf Lodewijk II bij de overdracht in 1203 van zijn *allodium* aan de Luikse prins-bisschop vermeld zijn⁶³. De oudste bewaarde restanten van de nieuwe Burg dateren uit de 16de eeuw. De locatie en de verdere evolutie van de nieuwe Burg had echter geen invloed op de ontwikkeling van het dorp Lummen. In 1965 zou men bij het aanleggen van waterleidingen in de Kerkstraat voor de kerk op allerlei fundamenteën en keldergewelven gestoten zijn waarvan de herkomst en de ouderdom ongekend is. Een bijkomend argument om de oude versterking daar te plaatsen is de ten zuiden van het kerkhof lopende straat die tot op heden de Burggracht is. Of er op dat ogenblik ergens anders een kerk of kapel stond in het dorp is niet geweten. De parochiekerk zal echter waarschijnlijk ontwikkeld zijn uit een eigenkerk die deel uitmaakte van de oudste heerlijke woning. De gebogen vorm van de straten ten noorden (Ketelstraat) en ten zuiden (Burchtgrachtstraat) van de kerk wijzen alvast in de richting dat het bidhuis oorspronkelijk op een omwalde site stond (fig. 36). Het gebouw staat centraal binnen deze aldus circulair gevormde zone, wat op de Atlas der Buurtwegen duidelijk te zien is. De huidige parochiekerk van Lummen, toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart, is een neoromaanse kerk die in 1870-1872 gebouwd werd ter vervanging van de oude gotische kerk. Opmerkelijk is de noord-zuid oriëntatie van de nieuwe kerk, terwijl op de historische oudere kaarten duidelijk te zien is dat de oude kerk in oost-west richting staat. In de buurt van het noorden van de kerk situeert zich de vondst van een muntschat, daterend uit de Late IJzertijd⁶⁴.

⁶¹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Lummen [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/120964> (geraadpleegd op 12 maart 2018). Zie ook Claassen 1972a; Pacquay 1936; Ulens 1930.

⁶² Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Kasteeldomein De Burg [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/22578> (geraadpleegd op 12 maart 2018).

⁶³ Brans & Thiels 1968, 21-22.

⁶⁴ Scheers 1996.

Figuur 35: Situering van de schansen (1-3) en de nieuwe Burg (4) rond de dorpskern van Lummen op de kaart van Ferraris (1771-1778).

Tijdens de 17de en de 18de eeuw werden verschillende schansen aangelegd rond de dorpskern van Lummen waarvan er drie zichtbaar zijn op de historische kaarten: het Hamel (fig. 35: 1) en de Lummense Schans of Schans van Schalbroeck ten westen van het dorp (fig. 35: 2) en ten oosten de Schans van Oostereinde of Groene Schans (fig. 35: 3)⁶⁵. Dankzij de latere kasteelparken rond de dorpskern bleven heel wat bossen en vijvers behouden. Door een sterk toenemende lintbebouwing bij de recente zuidelijke ringlanen en aan de verschillende hoofdwegen vanuit de dorpskern werd veel van het oorspronkelijke omringende landschap vernield.

Binnen het dorp Lummen is er tot nu toe weinig archeologisch onderzoek gebeurd. Alleen in het kader van archeologienota's werden recent enkele bureauonderzoeken uitgevoerd en op een paar plaatsen een archeologische prospectie met ingreep in de bodem voorgesteld of uitgevoerd. Een eerste onderzoek gebeurde naar aanleiding van de herinrichting van het Charles Wellensplein en de Dorpsstraat in het midden van het dorp⁶⁶. Resultaten van deze ingreep zijn nog niet gekend. Een tweede proefsleuvenonderzoek ten westen van de dorpskern leverde geen archeologische sporen op⁶⁷. Een derde bureauonderzoek naar aanleiding van het afbreken, renoveren en heropbouwen van een rusthuis aan de Wijngaardstraat te Lummen⁶⁸ vermeldde voornamelijk meerdere losse vondsten uit de ijzertijd. Het voorgestelde proefsleuvenonderzoek is nog niet uitgevoerd. Naar aanleiding van rioleringswerken in de Pastoor Frederickxstraat, lopende van noord naar zuid werd in een archeologienota besloten geen verder onderzoek uit te voeren wegens een te kleine vooropgestelde kenniswinst⁶⁹.

Lummen ontwikkelde zich als een kerndorp rond de kerk met een lineaire uitbreiding richting noordoosten vanuit het centrale plein. Daar de archeologische gegevens beperkt zijn voor het centrum

⁶⁵ Centraal Archeologisch Inventaris, CAI ID 164392, 70748 en 161032.

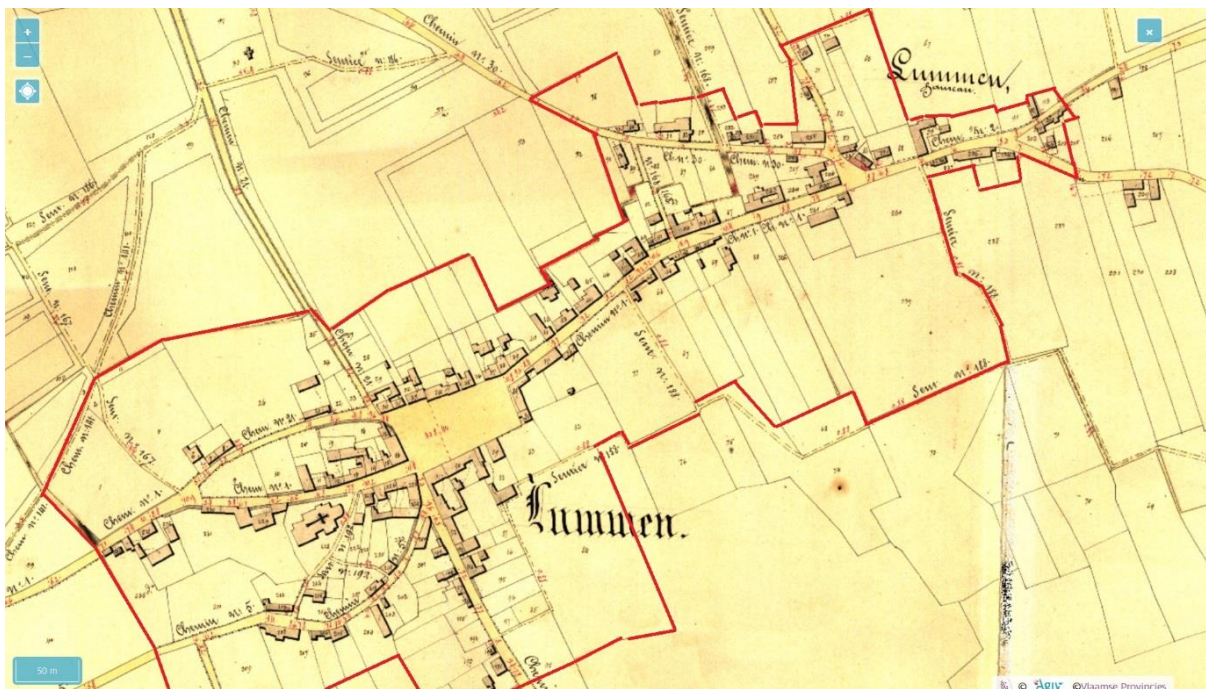
⁶⁶ Datema 2017a.

⁶⁷ Hoebroeks & Wesemael 2017.

⁶⁸ De Raymaecker & Dockx 2016.

⁶⁹ Datema 2017b.

van het dorp en de omgeving moet de afbakening van de historische dorpskern van Lummen vooral gebaseerd worden op historische teksten en op cartografische bronnen zoals de kaart van Ferraris (1771-1778), het gereduceerd kadaster (1848) en de Atlas der Buurtwegen (midden 19de eeuw) (fig. 36).

Figuur 36: Mogelijke afbakening van de AZ historische dorpskern van Lummen op de Atlas der Buurtwegen.

4.4 OOST-VLAANDEREN

4.4.1 Baasrode als typevoorbeeld van oevermarktnederzettingen

De morfologie van een aantal dorpen langsheen de Beneden-Schelde op de grens tussen de provincies Oost-Vlaanderen en Antwerpen vertoont de lay-out van zogenaamde oevermarktnederzettingen⁷⁰. Het gaat onder meer om de dorpen Baasrode en Schellebelle in de provincie Oost-Vlaanderen en Mariekerke net over de grens in de provincie Antwerpen. Het betreft een nederzettingstype dat reeds in de vroege middeleeuwen voorkomt en gekenmerkt wordt door een langgerekte op de contactzone met het water gerichte structuur. Binnen dergelijke nederzettingen is een reeks elementen met betrekking tot scheepvaart en handel verenigd zoals een haven, markt, opslagzones, ambachtelijke functies, woonmogelijkheden en een beschermende religieuze kern. In Nederland is een deel van die oevermarktnederzettingen direct of indirect geëvolueerd tot middeleeuwse steden⁷¹, wat ook voor een aantal Vlaamse steden waarschijnlijk het geval is⁷².

⁷⁰ Moens *et al.* 2011, 76-78, fig. 39.

⁷¹ Alders 2007.

⁷² Bijvoorbeeld te Gent (Vermeiren *et al.* 2017, 11-15) of te Aalst (Callebaut 1983; De Groote 2013).

Figuur 37: De typische oevermarktstructuur van Baasrode op de kaart van Ferraris (1771-1778).

De langgerekte oevermarktstructuur van Baasrode langsheen de rechteroever van de Schelde is op het cartografisch bronnenmateriaal duidelijk zichtbaar (fig. 37). Bij een dergelijke nederzetting bevonden zich langsheen de oever structuren zoals aanlegkades en opslagplaatsen. De weg parallel met de oever bevond zich aan de andere zijde van de percelen haaks op de rivier en zorgde voor de aan- en afvoer van handelswaar. De gemeenten Baasrode, Schellebelle en Mariekerke (fig. 38) vertonen deze basiskennmerken en enkele opvallende gemeenschappelijke elementen⁷³. Ze liggen op een lichte verhevenheid die bodemkundig de rand vormt van of een uitloper is van het zich naar het zuiden uitstrekkende zandleemgebied. Doorheen de historische dorpskern loopt een parallel met de rivier verlopende weg waarbij een reeks huizen is ingeplant tussen deze verkeersas en de Schelde. De kerk ligt aan het uiteinde van de bewoning, dicht bij de Scheldeoever, op de plaats waar de weg stopt of van de rivier wegdraait. Hierbij valt op dat de kern gedeeltelijk of volledig ingesloten wordt door een beek (Sint-Jansveldbeek te Mariekerke, Zwarte Beek te Baasrode en Roebeek te Schellebelle), waarvan de beekmonding zich in de nabijheid van de dorpskerk situeert. Bij deze drie dorpen gaat het duidelijk om relictten van reeds vroeg ontstane dorpen waar zich enkele uitgelezen topografische en bodemkundige elementen verenigden. Voor Mariekerke, oorspronkelijk gekend als Onze-Lieve-Vrouw-Baasrode, moet er gewezen worden op het feit dat dit dorp in oorsprong deel uitmaakte van het oude Baceroth-domein, waaruit ook Baasrode is ontstaan. Ook andere gemeenten zoals Wichelen en Schoonaarde vertonen kenmerken van vroege oevermarktnederzettingen.

⁷³ Moens *et al.* 2011, fig. 39.

Figuur 38: De oevermarktstructuur van Mariekerke, zoals weergegeven op de kaart van Villaret (1743-1745).

Op basis van de gegevens uit recent onderzoek kan Baasrode als typevoorbeeld van een dergelijke oevermarktnederzetting onder de loep genomen worden⁷⁴. Voor het ontstaan van het domein van Baasrode en de ontwikkeling van het dorp kan gesteund worden op een reeks historische, archeologische en landschappelijke gegevens. De historische dorpskern is zoals reeds vermeld, gelegen op de noordoostelijke rand van een tot aan de rivierbedding reikende relatief vruchtbare rug van matig droge tot matig natte lichte zandleembodems en wordt aan de westzijde begrensd door de Zwarte Beek die ten noorden van de kerk in de Schelde uitmondt. De nederzetting wordt in 821 voor het eerst vermeld als Baceroth en in 830 als Baceroda en is van Germaanse oorsprong, met het onbekende prefix batsa- en het suffix -ropa, wat gerooid bos betekend⁷⁵. De oudste vermelding in 821 is een bevestiging van het bezit door de abdij van Saint-Amand-les-Eaux (Noord-Frankrijk, tussen Valenciennes en Lille). Het wijst er op dat het domein al vroeger abdijbezit was, net als vele andere domeinen in het Scheldegebied⁷⁶. Deze noordelijke bezitting vindt wellicht zijn oorsprong in de vroegmiddeleeuwse evangelisatiebeweging in de Scheldevallei, waarin Amandus, de stichter van de abdij, een belangrijke rol speelde⁷⁷. De tekst uit 821 (bewaard als kopie van rond 1300) vermeldt: 'In pago bracbatinse in loci nuncupatis baceroth, decla, neonifio et securiaco mansi xlviiiij' het gaat dus om 49 *mansi*, of hoeves gelegen in de plaatsen Baasrode, Dikkele, Ninove en Sirault⁷⁸. Dit domein Baceroth was wel veel groter dan het later dorp Baasrode, en omvatte ook de gemeenten Vlassenbroek, Sint-Amands en Mariekerke. De aanwezigheid van het hof van Peene in het centrum van het dorp wijst er wel op dat hier het exploitatiecentrum gelegen was. Bij opgravingen in een deel van het 14de-eeuwse hof van Peene, dat waarschijnlijk teruggaat op een ouder hof, werden restanten van oud akkerland aangesneden waarin vroegmiddeleeuws aardewerk is aangetroffen, verwijzend naar de vroegmiddeleeuwse oorsprong van het dorp⁷⁹.

⁷⁴ Moens *et al.* 2011.

⁷⁵ Gysseling 1960, 91.

⁷⁶ Hooghe 2006, 19-29.

⁷⁷ Berings 1986, 440-441; Milis 1981, 269-271.

⁷⁸ Hooghe 2006, 19-20.

⁷⁹ Moens *et al.* 2011, 75-76.

Dit vroegmiddeleeuwse materiaal bestaat uit zowel Merovingisch als Karolingisch aardewerk, naast een tiental dakpanfragmenten van het Romeinse type. Ook al zijn deze vroegmiddeleeuwse vondsten allemaal als residueel materiaal in jongere sporen aangetroffen, toch zijn ze betekenisvol. Zeven residuele aardewerkscherven op een beperkte oppervlakte wijzen op een oudere, vroegmiddeleeuwse occupatie in de directe omgeving. Mogelijk is het merendeel van het materiaal enkel te verklaren door de aanwezigheid van oud akkerland, dat reeds van in de vroege middeleeuwen ontgonnen was, en waarbij het aardewerk via bijvoorbeeld bemesting op deze gronden terechtgekomen is. Het is echter ook niet uitgesloten dat een deel van de vondsten afkomstig is uit andere structuren die door latere bouwactiviteiten in en rond het Hof van Peene vergraven zijn. De aanwezigheid van de dakpanfragmenten van het Romeinse type kan ook in deze richting te wijzen.

Figuur 39: Voorstel tot afbakening van de historische dorpskern van Baasrode, op basis van de Atlas der Buurtwegen.

Een afbakening als archeologische zone is voor dit type van dorpen vrij eenvoudig omdat ze meestal een duidelijke oude structuur hebben. Baasrode is daar een goed voorbeeld van. Een aflijning op perceelsniveau kan nauwkeurig gebeuren omdat het beeld van het dorp op de oudste kadasterkaarten weinig verschil vertoont met de kaarten uit de 18de eeuw. De historische dorpskern voor Baasrode zou dan kunnen afgebakend worden zoals te zien op figuur 39.

4.4.1 Erondegem

Een tiental kilometer ten westen van Aalst bevindt zich de historische dorpskern van Erondegem, deelgemeente van Erpe-Mere, gelegen op de grens tussen het leem- en zandleemgebied. Het betreft een genucleëerd dorp langsheen de Zandstraat die zich parallel met de Molenbeek uitstrekt tot aan de Gentsesteinweg (fig. 40). De kern is gesitueerd bovenop de steilrand van de vallei van de Molenbeek, waarop zich ter hoogte van de kern ook een brug bevindt. Op maximum ongeveer 150 m van de kerk bevindt zich een oud bronniveau en beektracé, dat duidelijk op de bodemkaart vanaf de bebouwde zone richting Molenbeekvallei trekt. De bron situeert zich ter hoogte van de oude hoeve Kapelhof⁸⁰ (fig. 41: 2). De naamgeving van het dorp en van de kerk hebben een vroegmiddeleeuwse oorsprong. Enkele vondsten uit 1935 aan de rand van de kern vormen het archeologische bewijs van een occupatie uit de Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode (zie verder).

Figuur 40: Erondegem op de kaart van Ferraris (1771-1778).

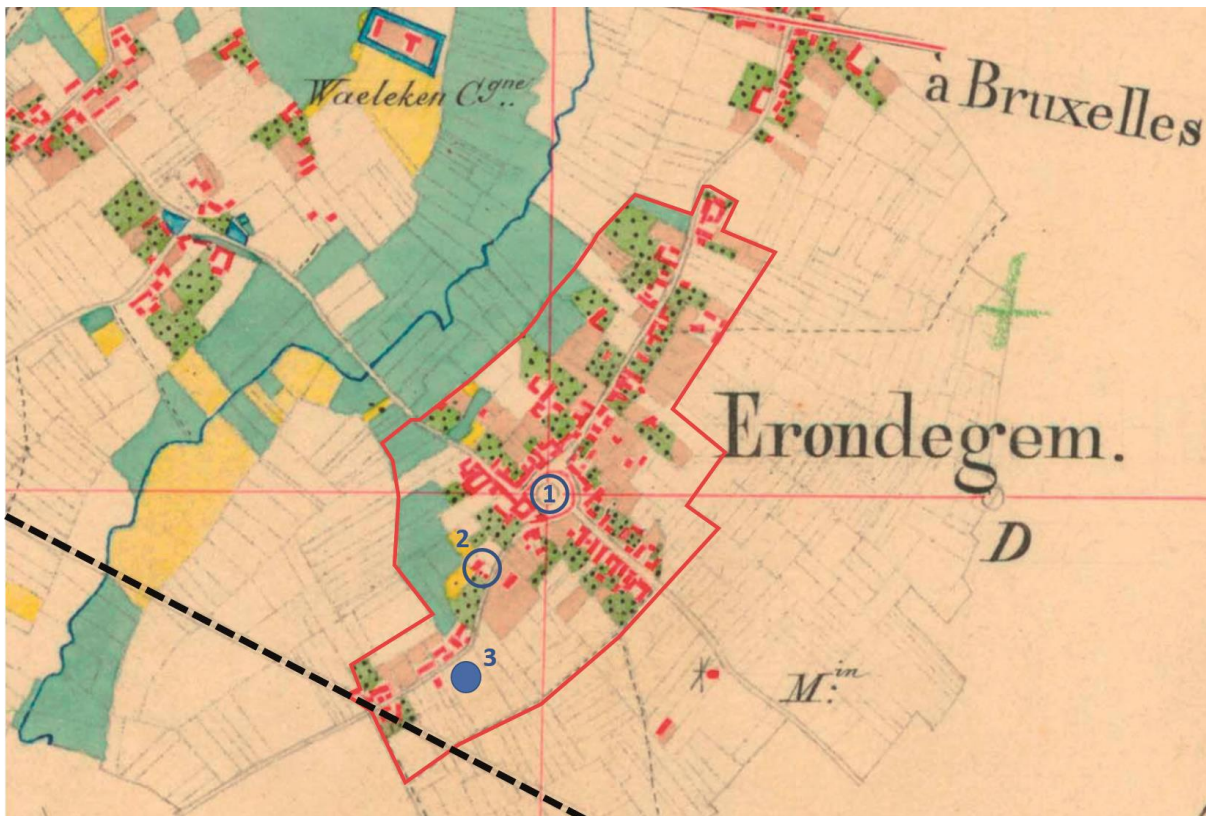
Erondegem is een Germaans toponiem met suffix -ingahem, wat zoveel betekent als ‘woning van de lieden van’ en dat aangewend werd van de 6de tot de 8ste eeuw. De dorpskern is gesitueerd op de grens tussen de vochtige weidegronden in het alluvium van de Molenbeek en de hoger gelegen zeer vruchtbare leemgronden van de Erondegemkouter. De oudste vermelding dateert uit de 9de eeuw, als ‘Eroldingeheim in pago Bracbatensis’, in het *polypticum* van de abdij van Lobbes uit 868-869. Iets jongere vermeldingen zijn ‘Erondeghem’ in 1036 en ‘Eroldingem’ in 1059⁸¹. Van de Sint-Pietersbandenkerk, waarvan nog een deel van het gotische koor bewaard gebleven is, dateert de oudste vermelding uit 1108. Op basis van zijn patroonheilige kent deze kerk zijn oorsprong waarschijnlijk in de vroege middeleeuwen. Samen met Sint-Martinus is Sint-Pieters een *patrocinium*

⁸⁰ Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Hoeve Kapelhof [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/8292> (geraadpleegd op 23 maart 2018).

⁸¹ Gysseling & Verhulst 1969.

dat de christianisatie in de 6de en 7de eeuw in het Schelde- en Leiebekken weerspiegelt onder impuls van de Merovingische monarchie en de hoge aristocratie⁸². Waarschijnlijk kent ze haar oorsprong als eigenkerk binnen het domein dat voor het eerst in de 9de eeuw vermeld is. Deze vroege oorsprong van Erondegem lijkt bevestigd te worden door de vondst in 1935 bij leemwinningswerken op een terrein net ten zuiden van de kerk (fig. 41: 3), van verschillende rechthoekige verkleuringen waarin aardewerk, glas, munten, metaal en parels werden aangetroffen. De meeste vondsten zijn verloren gegaan, maar op basis van ingekleurde tekeningen uit de jaren 1940 van een deel van de vondsten is het duidelijk dat het hier restanten betreft uit de Merovingische periode, hoogstwaarschijnlijk afkomstig van een grafveld⁸³.

Figuur 41: Gereduceerd kadaster van Erondegem uit 1852, met aanduiding van de mogelijke afbakening van de historische dorpskern (rode lijn), de parochiekerk (1), het bronniveau ter hoogte van het Kapelhof (2), de Merovingische en Romeinse vondsten (3) en de spoorlijn (zwarte stippellijn).

De positie van de Sint-Pietersbandenkerk op de rand van het dorp, gelegen naast de grote dorpskouter, is een typische situatie die in vele dorpen met een vroegmiddeleeuwse oorsprong wordt aangetroffen. De meeste dorpen hebben een ruimtelijke evolutie doorgemaakt die samenhangt met de evolutie in het beheer van het akkerland, van een centraal akkercomplex met daarrond vele kleine gesloten akkers naar een systeem van een grote open kouter in de 10de-11de eeuw⁸⁴. Hierdoor is het waarschijnlijk dat op de open ruimte in de buurt van de dorpskerk nog vroegmiddeleeuwse occupatiesporen aanwezig zijn, zoals ook blijkt uit talrijk archeologisch onderzoek in de omgeving van dorpskernen van vroegmiddeleeuwse oorsprong in Vlaanderen.

⁸² Berings 1986.

⁸³ De Swaef 1986.

⁸⁴ Verhulst 1995; Verhulst 1979-80.

Naast de Merovingische vondsten zijn in 1935 op dezelfde plaats ook verschillende voorwerpen uit de Romeinse periode aangetroffen, waaronder een tiental scherven in *terra sigillata* en kruikwaar, en drie verschillende munten uit de 2de eeuw. Wat hier het verband is met de vroegmiddeleeuwse sporen is niet duidelijk, maar steeds meer blijkt een Merovingische occupatie zich te bevinden op of in de directe nabijheid van een Romeins domeincentrum. Deze zone ten zuiden van de dorpskern van Erondegem bevat waarschijnlijk nog meer belangrijke archeologische informatie over de oorsprong en ontwikkeling van deze landelijke bewoningskern in de vroege middeleeuwen. Om deze reden moet dit gebied zeker mee opgenomen worden in de eventuele afbakening van de historische dorpskern van Erondegem als archeologische zone (fig. 41).

4.4.3 Lemberge

Lemberge is een klein dorp in Oost-Vlaanderen, gelegen in de zandleemstreek, net voor de grens met de alluviale vallei van de Schelde. Het is een deelgemeente van Merelbeke en situeert zich ongeveer 9 km ten zuidoosten van Gent. Deze historische dorpskern met vroegmiddeleeuwse oorsprong vormt een interessante case vanwege archeologisch onderzoek dat recent in het centrum plaatsvond en dat de mogelijkheid biedt de ruimtelijke evolutie van een dergelijk dorp onder de loep te nemen.

De oudste vermelding van Lemberge dateert uit 973 als Lintberga⁸⁵. De dorpskerk heeft Sint-Aldegondis als patroonheilige. Aldegondis was een adellijke dame uit Henegouwen die in de 7de eeuw het klooster van Maubeuge zou gesticht hebben. Het *patrocinium* wijst erop dat deze bidplaats waarschijnlijk haar ontstaan kent als eigenkerk binnen een vroegmiddeleeuws domein. De lokalisatie van de kerk op de rand van het dorp, gelegen langs een vruchtbare en goed gedraineerde zandleemkouter, is een typische situatie die in vele dorpen met een vroegmiddeleeuwse oorsprong wordt aangetroffen (fig. 42). De ruimtelijke organisatie van dergelijke nederzettingkernen gaat meestal samen met de veranderingen in het beheer van het akkerland, waarbij het vroegmiddeleeuwse systeem van een centrale kouter met daarrond vele kleine gesloten akkers in de 10de-11de eeuw evolueert in een systeem van een grote open kouter⁸⁶. Lemberge heeft op het gereduceerd kadaster een structuur van verspreide bewoning rond de noordwestelijke uitloper van de centrale kouter, met twee *foci*: oostelijk de kerk met enkele gebouwen en westelijk de dries, reeds gelegen op de rand van het Scheldealluvium, waarrond ook wat bewoning geconcentreerd ligt. Van zuidwest naar noordoost loopt doorheen deze uitloper van de kouter een voetweg die op sommige 19de- en 20ste-eeuwse kaarten als Aldegondiswegel vermeld staat. Deze wegel komt recht op de dorpskerk uit.

⁸⁵ Gysseling 1960, 605.

⁸⁶ Verhulst 1995; Verhulst 1979-80.

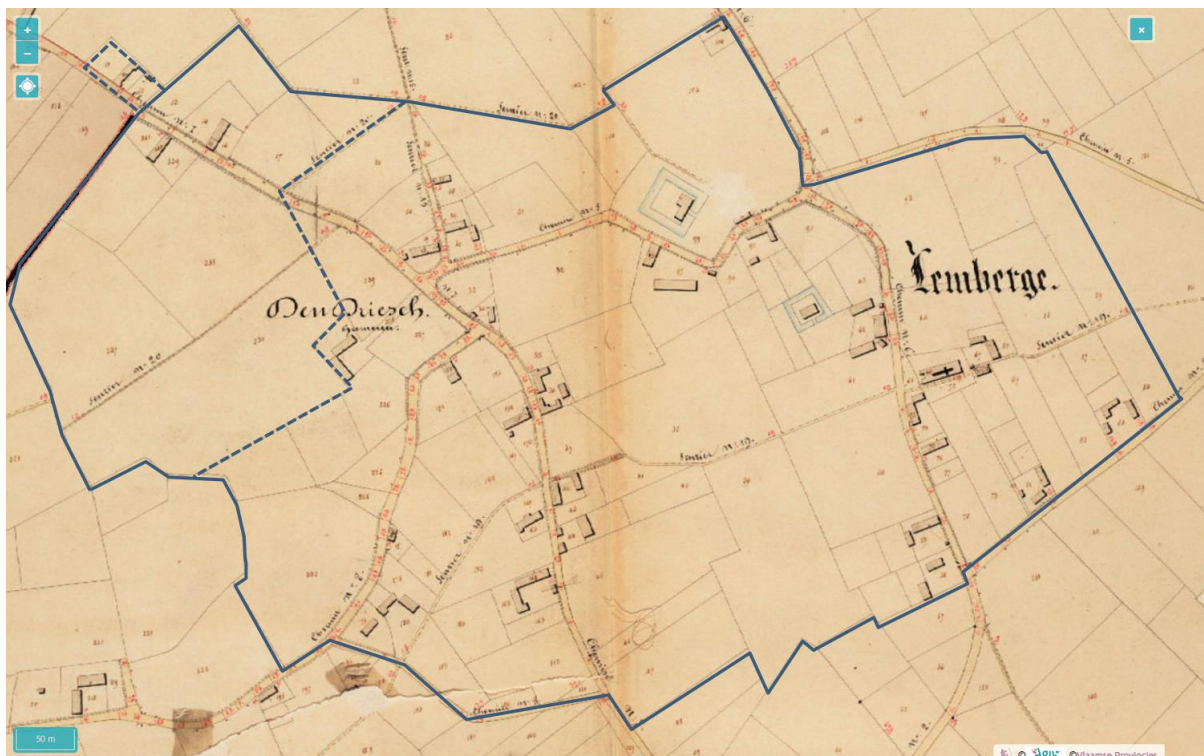

Figuur 42: De dorpskern van Lemberge op de kaart van Ferraris (1771-1778), met ten westen ervan de Poelstrate, de lokalisatie van de tweede kern van het dorp aan de dries (op de plaats van de poel).

Naar aanleiding van een vondstmelding was er in 2011 een kleinschalig proefsleuvenonderzoek op een terrein ten noordoosten van de kerk. Op een 70-tal meter van het kerkgebouw werden twee Merovingische kuilen aangetroffen met resten van ijzerproductie. Ze vormden de eerste directe aanwijzingen van de vroegmiddeleeuwse oorsprong van het dorp⁸⁷. Dit werd definitief bevestigd door het proefsleuvenonderzoek naar aanleiding van een verkaveling in de dorpskern ten zuidwesten van de kerk, langs weersijden van de Aldegondiswegel, en de daarop volgende opgravingen⁸⁸. Naast talrijke sporen uit de prehistorie zijn een 13-tal brandrestengraven aan het licht gebracht, die behoren tot een vrij groot Romeins grafveld dat mogelijk ook nog vroegmiddeleeuwse begravingen bevat. De belangrijkste vondst echter die verband houdt met de oorsprong van Lemberge is aangetroffen op 200 m ten westen van de kerk, net naast de Aldegondiswegel (fig. 43). Het betreft een reeks nederzettingssporen uit de Merovingische periode, bestaande uit een hoofdgebouw, vier bijgebouwen, een poel en enkele kuilen met het afval van metaalbewerking. Dit zou volledig bevestigen wat op basis van de resultaten van de vondstmelding uit 2011 al vermoed kon worden. Zowel de resultaten van de opgravingen naar aanleiding van een vondstmelding ten oosten van de kerk als de gegevens uit het archeologische onderzoek ten westen van de kerk wijzen op de vroegmiddeleeuwse oorsprong van Lemberge en op het grote wetenschappelijke belang van archeologisch onderzoek in historische dorpskernen, in het bijzonder in de omgeving van de parochiekerken.

⁸⁷ De Groote *et al.* 2012; Moens *et al.* 2017.

⁸⁸ Hoorne & Heynssens 2014; van den Dorpel & Beke 2018.

Figuur 44: Mogelijke afbakening als archeologische zone van de historische dorpskern van Lemberge op de Atlas der Buurtwegen (1841). In stippellijn staan alternatieve afbakeningen aangeduid.

4.4.4 Merendree

Merendree, een deelgemeente van Nevele, is gelegen in de zandstreek, ten westen van Gent. Net als Lemberge is Merendree een historische dorpskern met vroegmiddeleeuwse oorsprong die vanwege meerdere archeologisch projecten van het laatste decennium een interessant voorbeeld vormt dat inzicht geeft over de problematiek van het ontstaan en de ruimtelijke evolutie van een dergelijk dorp.

Merendree is een watertoponiem, mogelijk van voor-Germaanse oorsprong⁸⁹. Villa Merendra was vermoedelijk reeds in de 7de eeuw door een gift van de fiscus Marca door koning Dagobert aan Sint-Amandus eigendom geworden van de Sint-Baafsabdij. De Sint-Radegundiskerk, voor het eerst vermeld in 1171, is een driebeukige romaanse bidplaats waarvan de oudste delen opklimmen tot de eerste helft van de 12de eeuw⁹⁰. Het *Liber Traditionum* van de Gentse Sint-Baafsabdij zou reeds de aanwezigheid van een basilica vermelden voor 748 n. Chr.⁹¹, wat gezien de patroonheilige — Radegundis zou een Frankische prinses uit de 6de eeuw geweest zijn — niet onmogelijk is.

⁸⁹ De Brabandere *et al.* 2010, 166.

⁹⁰ Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Parochiekerk Sint-Radegonde [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/35489> (geraadpleegd op 9 februari 2018).

⁹¹ De Clercq 1997, 33.

Figuur 45: Topografische kaart van Merendree en omgeving.

Er zijn reeds heel wat archeologische waarnemingen en onderzoeken gebeurd in en rond de dorpskern van Merendree⁹². Oorspronkelijk ging het enkel om vondsten uit de Romeinse periode, die wijzen op het belang van de plaats in die periode. Op basis van prospecties, luchtfotografische waarnemingen, toevalsvondsten en archeologisch onderzoek blijkt duidelijk dat ten noorden en noordoosten van het dorp een uitgebreide Romeinse site aanwezig is. Waarschijnlijk betreft het een *vicus* mogelijk met heiligdom en eventueel een *castellum*, gesitueerd langsheen de Romeinse verbindingssas die liep van Blicquy in het zuiden, over Kerkhove, Kruishoutem, Merendree en Aalter naar Aardenburg in het noorden⁹³. Het belang van deze plaats in de Romeinse periode heeft waarschijnlijk een rol gespeeld in de vroege ontwikkeling van Merendree als vroegmiddeleeuwse kern. Er zijn aanwijzingen van Germaanse aanwezigheid in de 4de of 5de eeuw, die zouden kunnen wijzen op een vorm van continuïteit⁹⁴. Zeker is dat er een belangrijke nederzettingkern aanwezig was in de 8ste eeuw, met de vermelding van de villa Merendra en van een basilica, waarschijnlijk de Sint-Radegundiskerk.

Recent archeologisch onderzoek heeft resten aangetoond van bewoning uit de vroege (zowel uit de Merovingische als uit de Karolingische periode) en uit de volle middeleeuwen (10de-12de eeuw) (fig. 46)⁹⁵. Het gaat zowel om huisplattegronden uit al deze periodes als om erfstructuren zoals greppels, kuilen en waterputten. Op basis van de huidige kennis kan een eerste beeld geschetst worden van de evolutie van deze nederzetting doorheen de middeleeuwen. Hoe de overgang tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen (4de tot 6de eeuw) verliep, zowel ruimtelijk als structureel, is momenteel niet te achterhalen. Zeker vanaf de 7de eeuw is er bewoning iets ten noordoosten van de kerk, die op basis van de huidige archeologische kennis iets buiten de nederzetting gesitueerd was. De bewoningskern loopt door over de 8ste en 9de eeuw tot in de volle middeleeuwen. Het bewoningsareaal lijkt ten zuiden begrensd te zijn door een brede gracht die waarschijnlijk Romeins is van oorsprong. Ten zuiden ervan is er geen bewoning geattesteerd bij proefsleuvenonderzoek. Ook duidelijk is dat de bewoning in de volle middeleeuwen zich uitbreidde in noordwestelijke richting,

⁹² Zie de Centrale Archeologische Inventaris.

⁹³ De Clercq 2009, 252-255, 375-377, 390-391.

⁹⁴ De Clercq 1997, 32-33.

⁹⁵ De Logi 2015; De Logi *et al.* 2013; De Logi & Van Cauwenbergh 2011; Vanhee & Hoorne 2005.

terwijl er ook bewijzen zijn van wat verder buiten de kern gelegen bewoning. In de laatmiddeleeuwse periode (13de-15de eeuw) verdwijnt deze nederzittingsconcentratie ten noordoosten van de kerk volledig. Waarschijnlijk verschuift de bewoningskern naar de zone ten westen van de kerk, de zone waar de dorpsbewoning gesitueerd is in de 18de eeuw, zoals te zien is op de kaarten van Villaret en Ferraris (1771-1778).

Figuur 46: Dorpskern van Merendree op de kaart van Ferraris (1771-1778), met aanduiding van de evolutie van de bewoning in de loop van de middeleeuwen. Blauw: zones met archeologisch onderzoek; geel: nederzittingszone in de vroege middeleeuwen ten noordoosten van de Sint-Radegundis-kerk (7de-9de eeuw); lichtgroen: uitbreiding van de bewoningskern naar het noordwesten in de volle middeleeuwen (10de-12de eeuw); donkergroen: late middeleeuwen, verschuiving van de bewoning naar de kern ten westen van de kerk.

Dit voorbeeld van Merendree duidt de complexiteit aan van sommige historische dorpskernen, en vooral de problematiek van het feit dat de cartografische weergaves van de dorpen op het einde van het Ancien Régime en in de 19de eeuw vaak totaal geen weergave zijn van hun historische evolutie. Omdat dit voor Merendree ruimtelijk nog verder moet uitgezocht worden, waarvoor binnen het kader van dit rapport geen tijd was, wordt hier echter nog geen voorstel tot afbakening weergegeven.

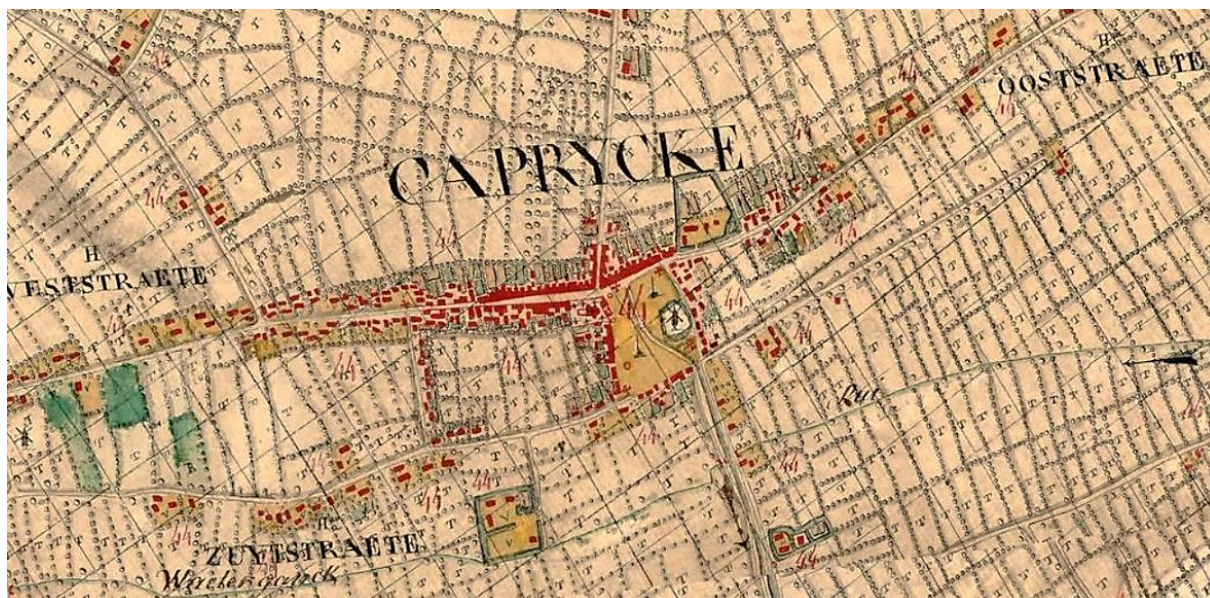
4.4.5 Kaprijke

Kaprijke is een mooi voorbeeld van een historische kern die ontstaan is als stichting in een periode van sterke ontwikkeling, op het einde van de zogenaamde Ontginningsbeweging⁹⁶. Dit pleindorp is waarschijnlijk begin 13de eeuw gesticht als centrum van plattelandsdraperie⁹⁷. Het had ooit stadsrechten, verkregen in 1240 van gravin Johanna van Constantinopel en opnieuw kwijtgespeeld eind 18de eeuw onder de Franse overheersing. Kaprijke is gelegen in het noorden van de provincie Oost-Vlaanderen, op een smalle zandige verhevenheid.

⁹⁶ Verhulst 1964.

⁹⁷ Verhoeve & Verbruggen 2006, 214-216.

De naam Kaprijke zou verwijzen naar het Gallo-Romeinse Capriacum, wat landgoed van Caprius betekent⁹⁸. Hierover zijn echter geen archeologische bewijzen voorhanden. Kaprijke komt pas in de 13de eeuw in de bronnen voor, met Caperic als oudste vermelding in 1233. Vanaf 1240, nadat Kaprijke stadsrechten kreeg, ontstond er een bloeiende lakennijverheid. De 'stede, keure ende vrijhede' omvatte zowel het landelijke 'Kaprijke Buiten' als het ambachtelijke centrum, zogenaamd 'Kaprijke Binnen'. Ondanks de stadsrechten maakte het dorp echter geen stedelijke ontwikkeling door. Vanaf 1626, toen koning Filips IV Kaprijke in leenpand gaf, tot het einde van het Ancien Régime, is Kaprijke een heerlijkheid⁹⁹.

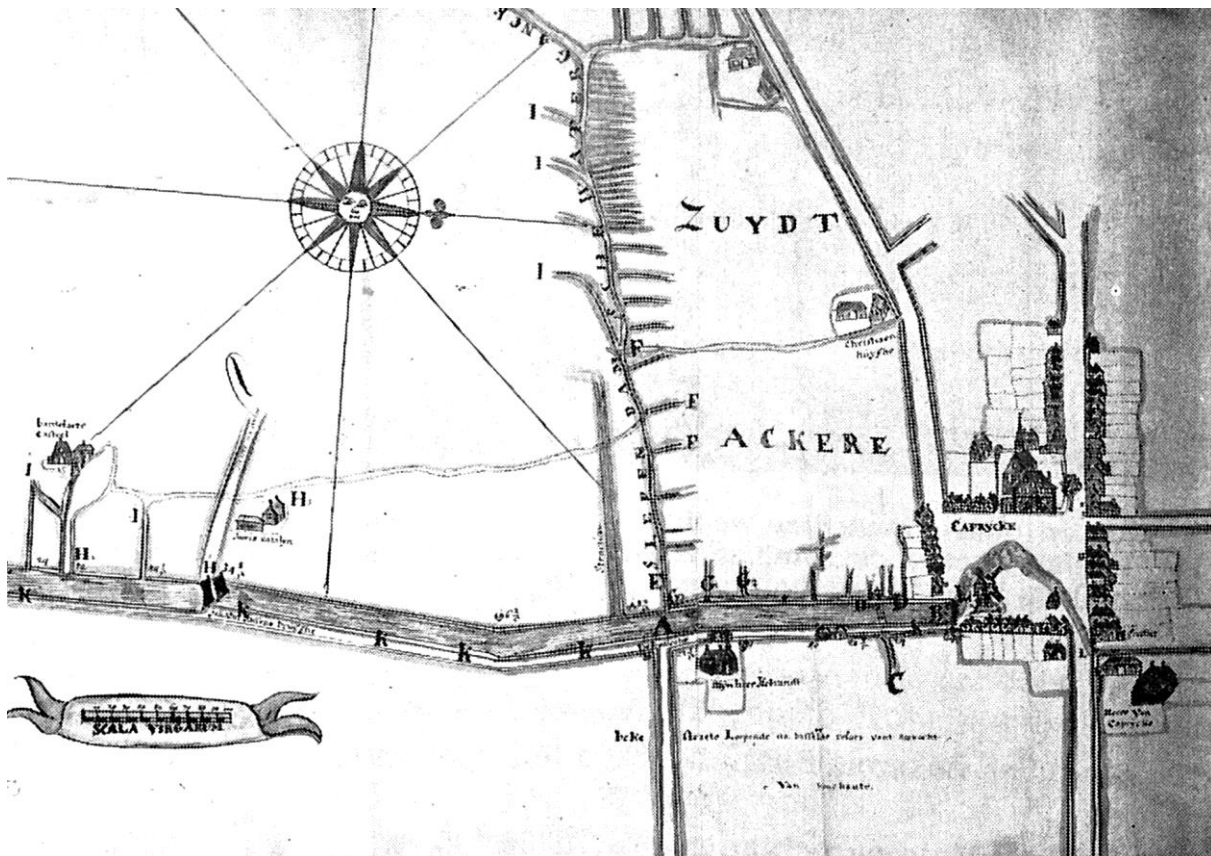
Figuur 47: Kaprijke op de basiskaart van de Oostenrijkse Nederlanden van graaf de Ferraris (1771-1777) (<http://mapire.eu/en/map/fms-habsburg-netherlands/>).

Het meest opvallende en typerende van Kaprijke, namelijk het Plein en de Dries, doen nog steeds terugdenken aan de lakennijverheid (fig. 47). Oorspronkelijk was de dorpsweide driemaal zo groot als het huidige plein. Hier bevonden zich de droogramen voor lakens, de waterputten voor de volders en werkplaatsen voor de ververs. De zogenaamde 'Dries' is nu de brede Voorstraat. In deze straat vind je nog de kleine doorgangen tussen de huizen naar de achterliggende weiden. Aan de bloeiende lakennijverheid kwam een einde door de 16de-eeuwse godsdienstoorlogen. Vanaf de 17de eeuw kreeg Kaprijke een meer agrarisch karakter¹⁰⁰.

⁹⁸ Gysseling 1960, 553.

⁹⁹ Buyck 2002; de Potter & Broeckaert 1870-1872; De Vos 1978.

¹⁰⁰ Buyck 2002; Verhoeve 1988; Verhoeve & Verbruggen 2006, 214-216.

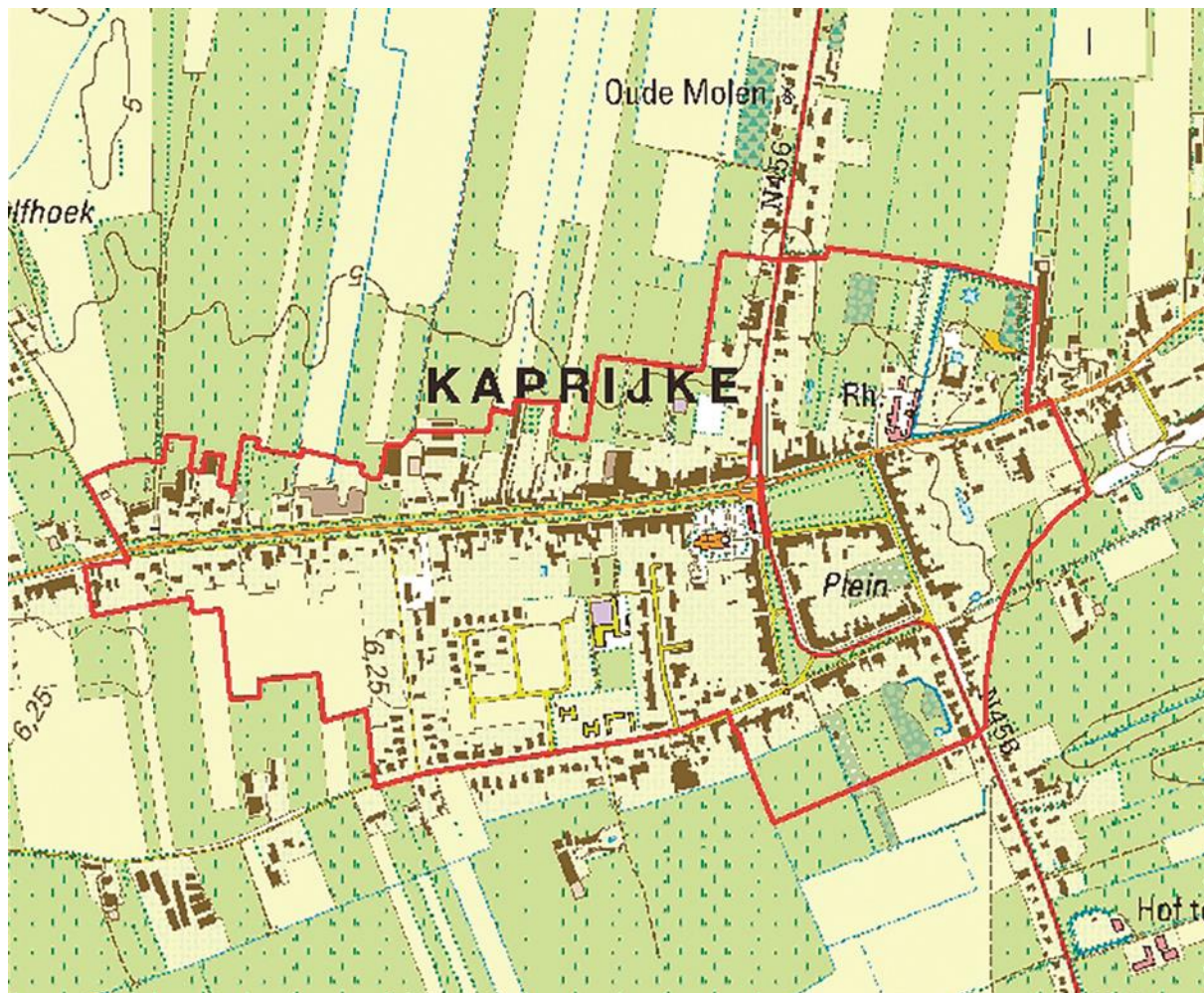

Figuur 48: 17de-eeuwse figuratieve kaart van Kaprijke (Buyck R. 2002; Rijksarchief Gent, Kaarten en Plans, nr. 24.829).

Het Plein van ongeveer 1 ha, gelegen ten oosten van de kerk en het 17de-eeuwse gemeentehuis, is een restant van een groter rechthoekig plein van ongeveer 6 ha met invalswegen op de vier hoeken (fig. 48). In de tweede helft van de 19de eeuw werd het zuidelijke deel van het Veld verkaveld voor de bouw van een gemeenteschool en woningen. Er werd eigenlijk een tweede plein gevormd en een volledig omlopende straat. Het noordelijke deel van het beboomde Plein met zijn unieke aanleg is nu nog het grootste dorpsplein van Oost-Vlaanderen. Het Plein is beschermd dorpsgezicht. Voorheen was het Plein bekend als het Veld en heeft vermoedelijk in tegenstelling tot de Voorstraat nooit een driesfunctie gehad. In de middeleeuwen, toen Kaprijke uitgroeide tot een centrum van wolverwerking, had het Veld een proto-industriële functie. In 1421 verleende de hertog Filips de Goede de toelating om droogranken voor lakens op te stellen en werden er waterputten voor de volders gegraven. Na de godsdienstoorlogen van de 16de eeuw verdween de lakennijverheid uit Kaprijke en werd vervangen door vlas- of lijnwaadnijverheid. Op de oosthoek van het oorspronkelijke Veld stond op een omgrachte opgeworpen heuvel de grafelijke windmolen. Het in 1651 gegraven Kaprijks Vaardeken verbond het Veld met de Burggravenstroom naar Gent en Eeklo en moest de commerciële activiteit van het stadje stimuleren. De verschillende zijden van de oorspronkelijke plaats verwijzen in hun vroegere benamingen, Paardenmarkt, Botermarkt en Varkensmarkt, nog naar de voormalige jaarmarkten en handelsfunctie van het plein als marktplaats. Deze straatnamen bleven nog bewaard tot na de Tweede Wereldoorlog¹⁰¹.

¹⁰¹ Buyck 2002; de Potter & Broeckaert 1870-1872; Verhoeve 1988.

Aan de westzijde van het Plein staat het historische schepenhuis, erachter bevindt zich de grotendeels 18de-eeuwse Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaartkerk, voor het eerst vermeld in 1241. De eerste vermelding van een schepenhuis is van 1425. In 1455 werd een nieuw schepenhuis gebouwd dat in de loop der tijd verschillende malen is vernieuwd. Het huidige gebouw ten noordoosten van de kerk is opgericht in barokstijl in 1662-1663¹⁰².

Figuur 49: Voorstel tot afbakening als archeologische zone van de historische dorpskern van Kaprijke op de topografische kaart.

Omdat Kaprijke nooit een omwalling gekend heeft, kan deze niet gebruikt worden als afbakening van de historische kern, zoals bij de meeste stedelijke kernen gebruikelijk is. De afbakening als archeologische zone (fig. 49) zou de voornaamste historische gebouwen, straten en zones uit de middeleeuwen omvatten, zoals die uit de kaarten van Ferraris (1771-1777) (fig. 47) en van het gereduceerd kadaster (1853) kunnen afgeleid worden, en die min of meer de situatie weergeeft zoals die op de kaart van Pieter Pourbus van het Brugse Vrije uit 1561 en van het Kaprijks Vaardeken van omstreeks 1680 (fig. 48) staat weergegeven.

¹⁰² Buyck 1989; Devos 1982.

4.5 VLAAMS-BRABANT

4.5.1 Scherpenheuvel

Scherpenheuvel, gelegen tussen Aarschot en Diest, is een dorp met een bijzondere morfologie die samenhangt met zijn geschiedenis als bedevaartsoord. De vormgeving zoals op de historische kaarten te zien is, dateert uit het begin van de 17de eeuw (fig. 50-51). De aartshertogen Albrecht en Isabella lieten het bedevaartsoord voor Maria uitbouwen als dank voor de overwinning in 1604 van de Spaanse troepen op de geuzenstad Oostende en als symbool van de kracht van het katholicisme en van de Contrareformatie.

De historische kern van Scherpenheuvel ligt aan de oostzijde van een kleine Diestiaanheuvel (44 m TAW) die boven het omliggende glooiende landschap uitsteekt en die gesitueerd is op de scheidingslijn tussen de bodems van de zandleemstreek en de zandgronden van de Kempen. Iets ten noorden van de heuvel begint de Demervallei. Lokaal wordt het gebied ontwaterd door meerdere beekjes en grachtjes.

Het ontstaan van Scherpenheuvel zou te danken zijn aan een miraculeus houten Onze-Lieve-Vrouwebeeld dat sinds de 14de eeuw op de heuvel werd aanbeden¹⁰³. Het is echter niet duidelijk vanaf wanneer deze plaats bedevaarders aantrok. Algemeen wordt aangenomen dat de oudste vermelding van de bedevaartplaats uit 1304 dateert. De Zichemse kapelaan Lodewijk van Velthem schrijft in dat jaar in zijn Spieghel Historiael over een wonderbaarlijke, in kruisvorm gegroeide eik op een plaats tussen Zichem en Diest die talrijke bedevaarders aantrok. Het is echter niet bekend vanaf wanneer een Mariabeeld aan de eik gehangen en vereerd werd in Scherpenheuvel. Dit moet evenwel zeker voor 1514 geweest zijn, toen er voor het eerst een legende over verscheen.

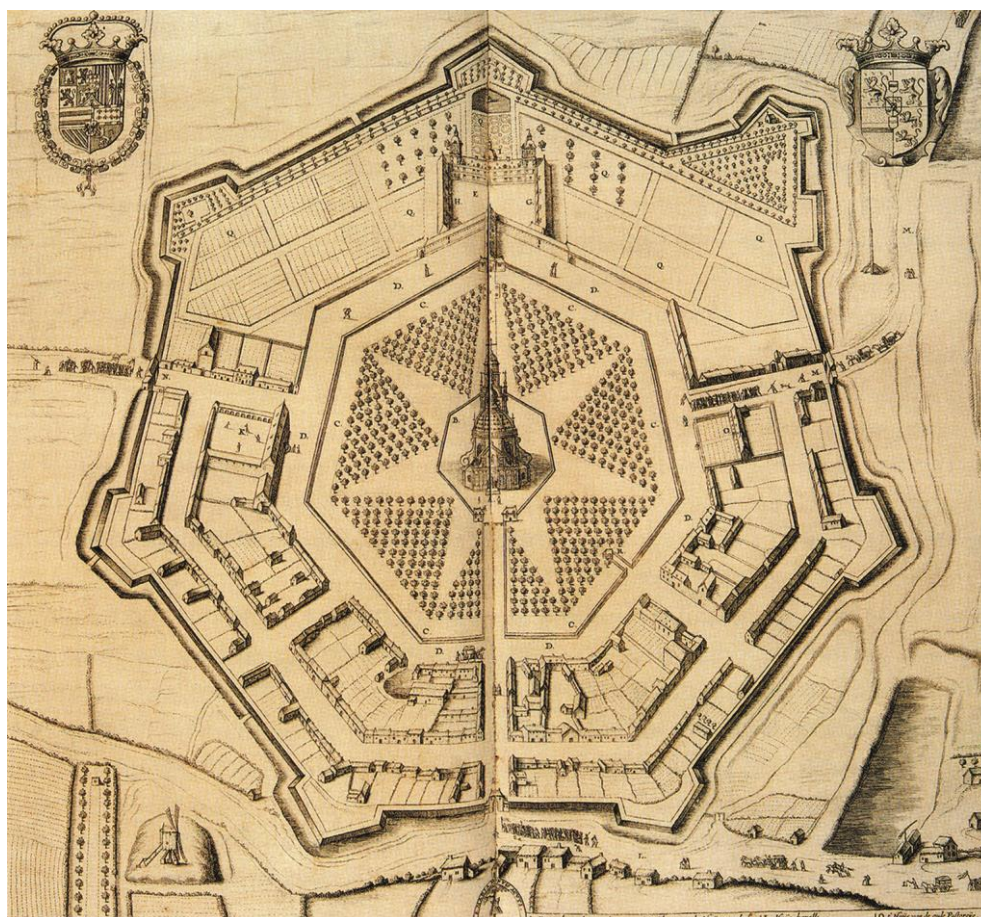
¹⁰³ Deze historische tekst is een samenvatting van teksten uit:

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/42731>; <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/134523>;
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/120570>; <https://www.scherpenheuvel-zichem.be/toerisme-en-vrije-tijd/toerisme/bezienswaardigheden/basiliek-van-scherpenheuvel>;
<http://www.scherpenheuvel.be/nl/bedevaartsoord/geschiedenis>.

Figuur 50: Scherpenheuvel op de kaart van Ferraris (1771-1778).

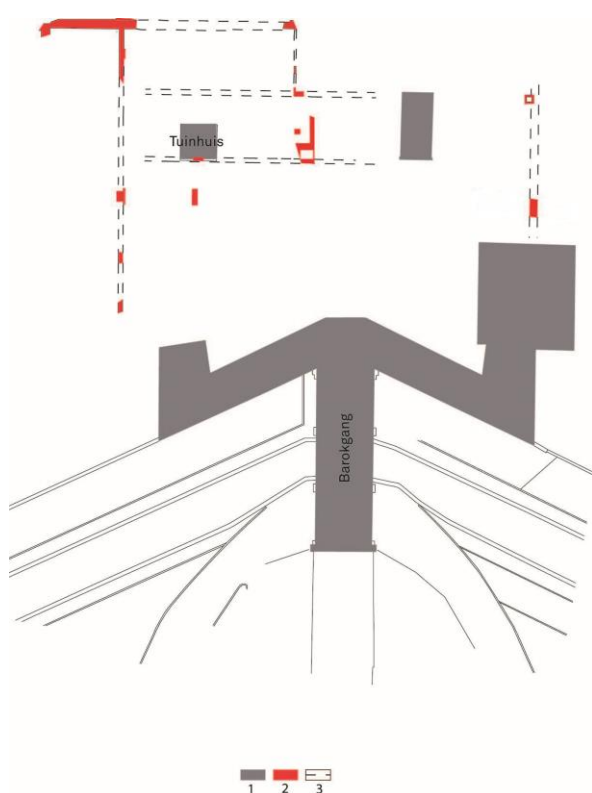

Figuur 51: Gravure van Coenraad Lauwers uit 1661 (© archief parochie basiliek Scherpenheuvel).

De vroegste bronnen die de plaatsnaam Scherpenheuvel expliciet vermelden, dateren uit 1604. Het bedevaartsoord, zoals we het nu nog kennen, werd gebouwd in opdracht van de aartshertogen Albrecht en Isabella in 1605, die het niet enkel lieten inrichten als bedevaartsoord met de bouw van de basiliek in 1609, maar ook als een zelfstandige stad met eigen stadsrechten, en met stadsgrachten en bastions. De hofarchitect van de aartshertogen, Wenceslas Cobergher, kreeg de opdracht om de site van de kerk en de stad uit te tekenen en te laten bouwen, wat plaatsvond tussen 1609 en 1629. Het grondplan kreeg de vorm van een ster met zeven punten die zowel naar de zeven smarten van Maria als naar de zeven deugden verwees. De volledige site die voorzien werd, is zichtbaar op een gravure uit 1661 met het ontwerp van Scherpenheuvel door Coenraad Lauwers (fig. 51).

De kern van Scherpenheuvel omvatte aldus de O.-L.-Vrouwbasiliek centraal met daar rond het zevenhoekige park, het oratorianenklooster aan de oostzijde en twee parallelle straten met bebouwing aan de westzijde. Het geheel werd oorspronkelijk verdedigd door zeven bastions en voorzien van drie stadspoorten, richting Zichem, Leuven en Diest.

Figuur 52: Schematisch plan van de opgravingen uit 2004-2006: 1=aanwezige gebouwen; 2=opgegraven muren; 3=reconstructie muren (Bogaerts 2006).

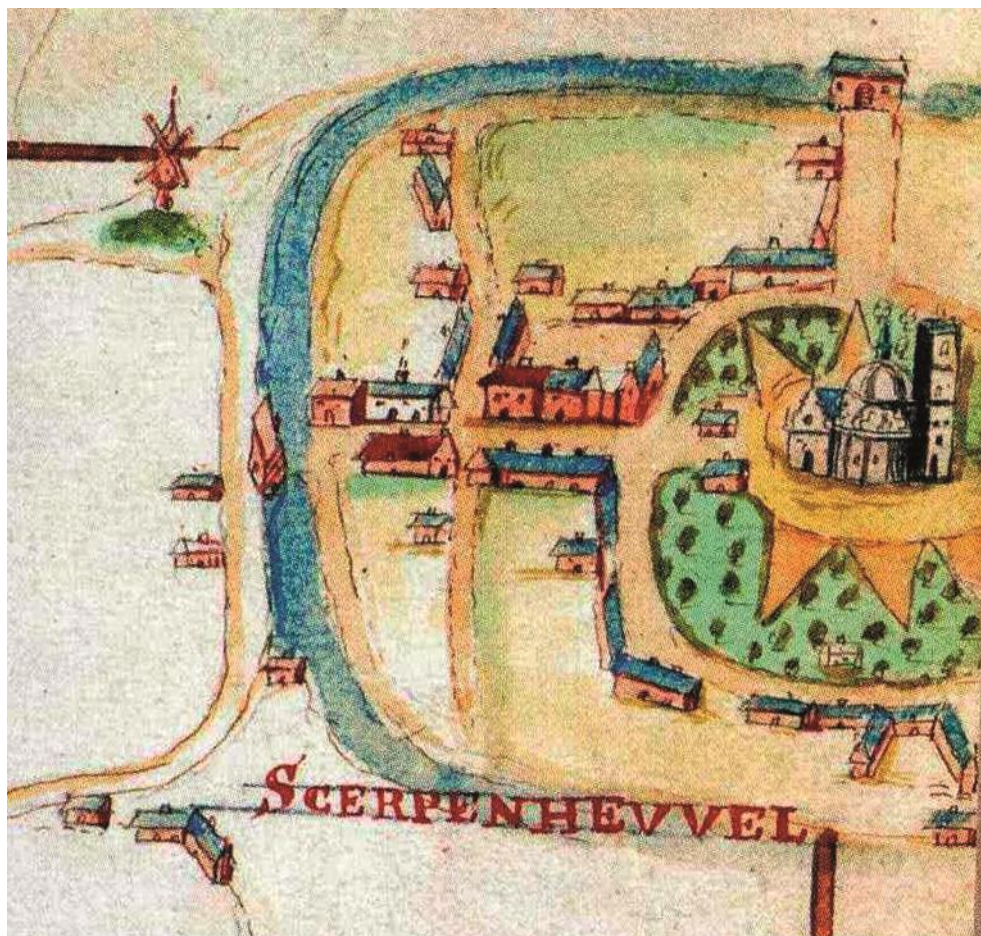
In Scherpenheuvel werd tot op heden weinig archeologisch onderzoek verricht. De eerste 'opgravingen' werden uitgevoerd door Janssens in opdracht van kanunnik De Vijverman, pastoor van Scherpenheuvel in het voorjaar van 1957¹⁰⁴. De opgraving omvatte één lange sleuf waarbij de volledige rechtervleugel van het voormalige oratorianenklooster werd blootgelegd. Twee kleinere putten werden aangelegd op de plaats van de binnenkoer maar de resultaten ervan zijn niet gekend.

Recenter archeologisch onderzoek gebeurde in 2004 en 2006 naar aanleiding van het opstellen van een ruimtelijk structuurplan voor de stad Scherpenheuvel-Zichem¹⁰⁵. De zone van dit voormalige klooster zou worden aangeduid als achterzone bij de basiliek (fig. 52). Het onderzoek had tot doel te

¹⁰⁴ Lemmens & Verachten, 2006.

¹⁰⁵ Bogaerts 2006a en b.

kijken of het klooster zich wel degelijk op deze plaats bevond en hoe de eventuele resten konden ingepast worden bij een herinrichting. In 2004 zijn er twee proefputten aangelegd: een eerste naast de zogenaamde bakkersoven in lijn met de centrale poortdoorgang. Een tweede werd aangelegd vlak achter de 19de-eeuwse aanbouw vlakbij de zij-ingang van het gebouw¹⁰⁶. In 2006 werden vijf proefsleuven haaks op de noordelijke vleugel aangelegd.

Figuur 53: Zicht op Scherpenheuvel in 1651, in de marge van een kaart door landmeter Joris Sybil (Archief Abdij van het Park te Heverlee: Typographieboek T B, fol. 197).

De resultaten en besluiten van het onderzoek¹⁰⁷ tonen aan dat het klooster zich zeker op deze locatie bevond hoewel er op het volledige terrein vervuilde grond met stortafval en bouwpuin lag. Deze laag werd gebruikt om het volledige terrein te nivelleren. De resten ervan verkeerden in een degelijke staat. Het klooster zou niet volledig zijn uitgevoerd zoals het getekend is op de gravure van Coenraad Lauwers (fig. 51). Voorlopige kan men stellen dat de noordelijke vleugel (*Quartier vande Patres*) wel degelijk werd gebouwd, maar dat het bestaan van de zuidelijke vleugel (*Quartier vande Heren*) niet zeker is¹⁰⁸. De resten van de vijver zijn niet alleen in het hedendaagse landschap te herkennen, maar het oorspronkelijke profiel ervan was ook duidelijk in de sleuf te zien. Van de tuinindeling zoals ze werd afgebeeld op de iconografie heeft men niets teruggevonden (fig. 50, fig. 53).

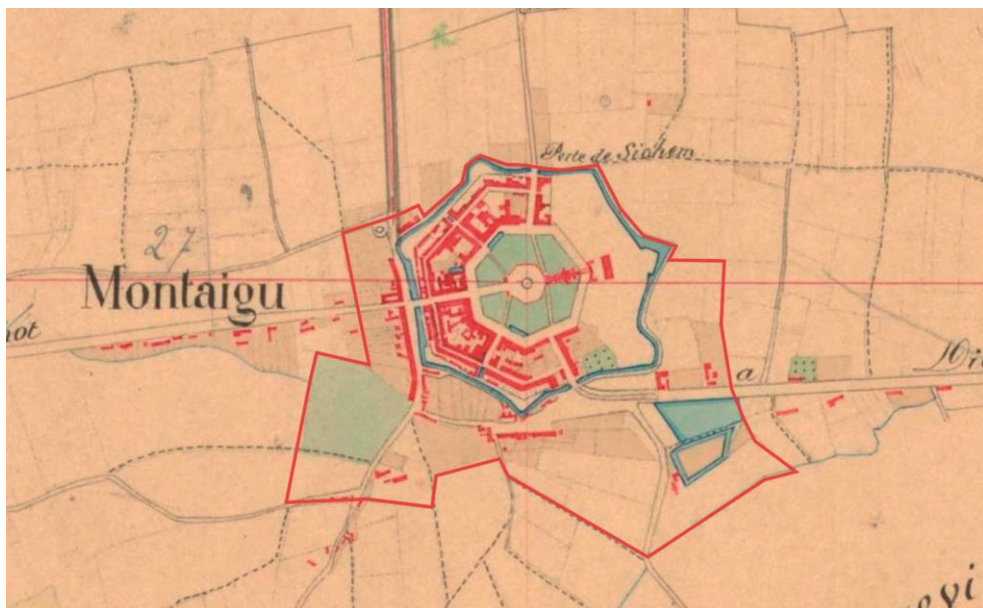
Een afbakening van de historische dorpskern van Scherpenheuvel lijkt op zich eenvoudig, maar er moet echter niet enkel rekening gehouden worden met de structuur van de in 1604 gestichte stad, maar ook

¹⁰⁶ Planaanpassing door Daisy Van Cothem en Wiebrecht Storme (tekencel OE).

¹⁰⁷ Bogaerts 2006b, 60.

¹⁰⁸ Deze vleugel is niet afgebeeld op de kaart van Ferraris (fig. 50).

met eventueel oudere elementen die nog in het landschap aanwezig zijn. Daarom zullen ook de wijk ten westen en de twee sites met walgracht ten zuiden van de stad best in een afbakening worden opgenomen (fig. 54). Ze zijn mogelijk de enige zones waar nog restanten van de middeleeuwse nederzetting aanwezig zijn.

Figuur 54: Voorstel tot afbakening van de historische dorpskern van Scherpenheuvel op het gereduceerd kadaster.

4.5.2 Opvelp

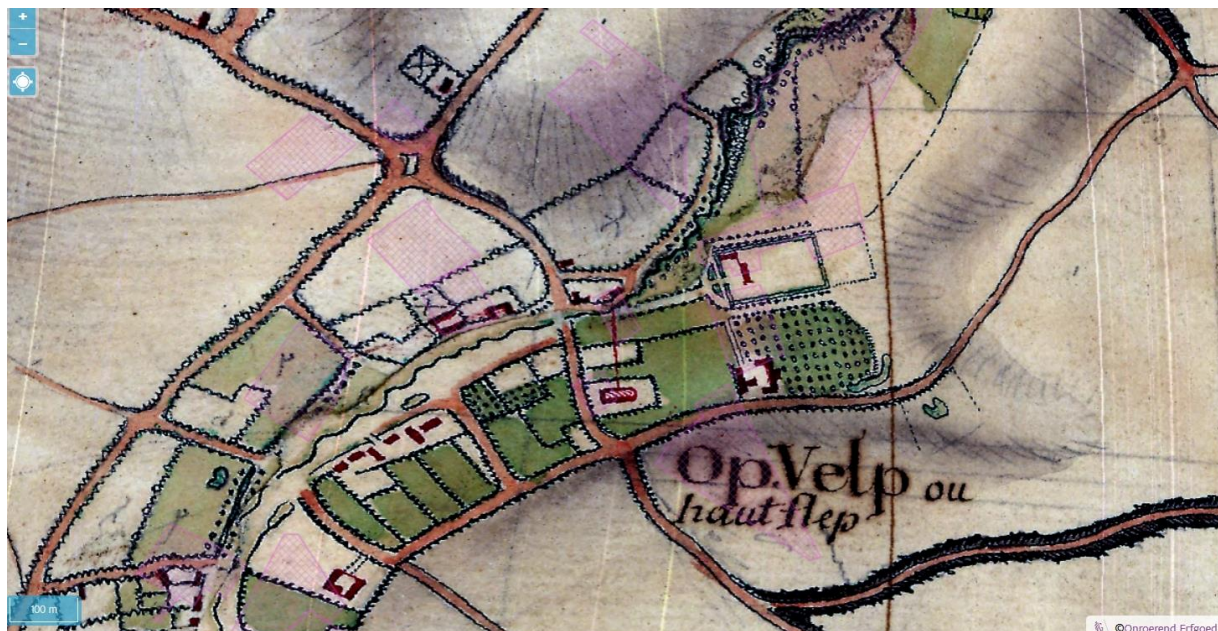
De dorpskern van Opvelp, deelgemeente van Bierbeek, is gelegen in de Haspengouwse leemstreek, op de rand van de vallei van de Velpe – een bijrivier van de Demer – aan de samenvloeiing met de Vloedgracht. Deze beek doorsnijdt een grote, natuurlijk goed gedraineerde droge leemrug. De dorpskern situeert zich ter hoogte van de kruising van de baan Leuven-Hoegaarden (Hoegaardsebaan) met de Velpe. Typerend voor de ruimtelijke structuur is de 'Plaetse', een driesvormige verbreding ter hoogte van deze kruising, met geconcentreerde bebouwing en direct erop aansluitend de toegangsreef tot het kasteel. De ruimtelijke structuur van het dorp werd in belangrijke mate bepaald door de Velpe en door het nu verdwenen dorpskasteel, de zetel van de heerlijkheid van Velpe¹⁰⁹ (fig. 55). Velp is oorspronkelijk een waternaam afgeleid van felwa 'wilg' met het Germaanse suffix -apa 'water', dus 'wilgenbeek'. 'Op' betekent stroomopwaarts, in tegenstelling tot het stroomafwaarts gelegen Neervelp. Velp duikt reeds op in 9de-eeuwse documenten, maar de splitsing tussen beide zou reeds een vroegmiddeleeuwse oorsprong hebben. Opvelp wordt voor het eerst vermeld in 1153 als Uellepa¹¹⁰.

In de 12de en 13de eeuw was deze heerlijkheid in handen van het riddergeslacht van Velpe, vazallen van de hertog van Brabant. Na hun uitsterven kwam de heerlijkheid achtereenvolgens in het bezit van Godfried van Harduemont (1351) en van Jean II de Glimes, heer van Bergen-op-Zoom (ca. 1442), ook bekend als Jean de Bergues, die in 1460 tevens de heerlijkheid Molenstede verwierf. Hun gezamenlijke

¹⁰⁹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2018: Dorpskern Opvelp [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/302562> (geraadpleegd op 22 maart 2018).

¹¹⁰ Gyseling 1960, 769, 1001.

oppervlakte stemde vrijwel overeen met de huidige deelgemeente Opvelp¹¹¹. Jean de Bergues was de voornaamste raadgever van Filips de Goede en kanselier van de Orde van het Gulden Vlies, zijn zoon Henri de Bergues werd later bisschop van Cambrai. Het kasteel werd verwoest tijdens de Brabantse omwenteling in 1789, waarschijnlijk de oorsprong van het toponiem 'Verbrande Toren'. Tussen 1840 en 1858 begon de versnippering van het kasteeldomein onder verschillende eigenaars.

Figuur 55: Kaart van Villaret (1745-48), waarop de ruimtelijke structuur van Opvelp duidelijk zichtbaar is, bestaande uit het kasteel, het hof van Opvelp, de Sint-Lambertuskerk en de 'Plaetse'.

Het kasteel van Opvelp gaat waarschijnlijk terug op een oudere burcht. In de tuin van het kasteel is mogelijk nog een relict van een castrale motte aanwezig. Het kasteel was ingeplant aan de voet van een kleine heuvelrug, die de scheiding vormde tussen de vallei van de Velpe en haar oostelijke vertakking, de Vloedgracht. De Ferrariskaart (1771-1778) toont de kasteelsite met de kasteelhoeve op het neerhof, het hof van Opvelp, voor het eerst vermeld in 1496 (fig. 56). Het domein werd in het zuiden begrensd door de 'gemeeynte'. Deze strook gemene weidegronden vormde een ca. 700 meter lang broekgebied dat zich over beide oevers van de Velpe uitstrekte. Ter hoogte van een pleinvormige verbreding genaamd de 'Plaetse', waarschijnlijk in oorsprong een dries of 'green', bevindt zich de oudste bebouwing. Een 17de-eeuwse kaart situeert er de gemeenschappelijke voorzieningen die onder het gezag van de heer ressorteerden: het *paenhuys*, *backhuys*, *schuttershuys* en het huis van de dienaar. Iets meer zuidwaarts liggen pastorie en kerk. Ten zuiden ervan bevindt zich de kerk. Zijn excentrische ligging, op de grens van het dorp en van het oudste akkergebied, vlakbij het dorpskasteel, laat vermoeden dat het oorspronkelijk om een eigenkerk ging.

De dorpskerk heeft sinds 1976 Sint-Antonius Abt als patroonheilige, maar was daarvoor toegewijd aan Sint-Lambertus. Deze 7de-eeuwse bisschop van Maastricht was een populaire heilige. Hij is de schutpatroon van 46 Vlaamse parochiekerken, waarvan talrijke met een vroegmiddeleeuwse oorsprong. Het huidige classicistische gebouw bevindt zich op de funderingen van de oude romaanse

¹¹¹ Vanhove 1983.

kerk¹¹². Het patronaat was tot de Franse Revolutie in het bezit van de abdij van Maagdendal in Oplinter, die de kerk en de eraan verbonden tienden in 1223 verworven had van dorpsheer Goswin¹¹³.

Figuur 56: Opvelp op de kaart van Ferraris (1771-78), met projectie van de waterlopen.

Archeologisch is er tot nu nog niet veel geweten over Opvelp. Buiten een reeks onduidelijk sporen (*cropmarks*) op luchtfoto's in de directe omgeving van de dorpskern¹¹⁴, zijn enkel de resultaten gekend van een recent proefsleuvenonderzoek ter hoogte van de Verbrande Toren, gelokaliseerd aan de toegangsdrif naar de kasteelsite¹¹⁵. Hierbij werden resten aangetroffen uit de prehistorie, de Romeinse periode en de middeleeuwen. Het betreft onder meer een losse vondst van een bronzen bijltje uit de bronstijd, een kuil met aardewerk en vuurstenen werktuigen, waarschijnlijk uit het midden tot laat-neolithicum, enkele kuilen met Romeins aardewerk en algemeen in de middeleeuwen gedateerde kuilen met grijs aardewerk en verbrande leem¹¹⁶. De verrassende veelzijdigheid van de aangetroffen sporen en resten wijst op een langdurige aantrekkingskracht van dit gebied aan de samenvloeiing van de Velpe en de Vloedgracht. De lokalisatie van deze historische dorpskern op deze plaats hoeft dan ook niet te verwonderen.

Opvelp vormt een goed voorbeeld van een historische dorpskern die op een strategisch interessante plaats in het landschap is ingeplant, gegroeid uit de aanwezigheid van een eliteplaats, vanaf de volle middeleeuwen een kasteel dat waarschijnlijk teruggaat op een domeincentrum. Door zijn goede ligging heeft de dorpskern zich nooit echt verplaatst en lijkt het erop dat de ruimtelijke structuur, met de woonkern rond het driesplein, het kasteel in het oosten en de kerk in het zuiden, mogelijk al van vroegmiddeleeuwse oorsprong is. De afbakening van de historische dorpskern als archeologische zone lijkt daarom gemakkelijk te realiseren, al moet rekening gehouden worden met de aanzet van de kouter ten zuiden van de kerk en het kasteel, waar het zeker niet uitgesloten is dat zich daar de

¹¹² Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Parochiekerk Sint-Antonius Abt met kerkhof [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/41554> (geraadpleegd op 22 maart 2018).

¹¹³ Wauters 1876, 88-98.

¹¹⁴ Centrale Archeologische Inventaris.

¹¹⁵ CAI-ID 212295.

¹¹⁶ Willems *et al.* 2015.

This historical map from 1850 depicts the Opvelp region. The central feature is the 'Château d'Opvelp', a large complex of buildings and fortifications. The map is divided into several sections by a red line, with the castle area labeled 'Château d'Opvelp'. The map includes a scale bar indicating 200 meters. The surrounding area is divided into fields, some of which are labeled with names like 'Weyel', 'Nolch', 'Velp', and 'Thiensche'. The map also shows a network of roads and a river, the 'Aerschoteke', flowing through the area.

4.6 WEST-VLAANDEREN

Ettelgem ligt langs de 'Zandstraat', 2 km ten oosten van het historisch centrum van Oudenburg. De 'Zandstraat' verbindt Oudenburg met Brugge en Aardenburg en ligt op een dekzandruggencomplex, dat zich uitstrekt van Gistel in het westen over Maldegem tot Stekene in het oosten. De weg wordt als een Romeins *diverticulum* geïnterpreteerd, maar is vermoedelijk ouder. Ettelgem manifesteert zich als een straatdorp ('Zandstraat') met twee kerken (fig. 58). De oude kerk – met romaanse trekken – bevindt zich westelijk langs een zijstraatje van de 'Zandstraat'.

¹¹⁷ Berings 1985, 44.

Figuur 58: Ettelgem op de kaart van Ferraris (1771-1778): 1. De oude kerk, 2. De Lindenhoeve, 3. Plek waar de nieuwe kerk ingeplant zal worden.

Een opgraving in 1998 langs de Oude Kerkstraat op een terrein ten zuiden van de oude kerk van Ettelgem leverde interessante vondsten op. Behalve sporen uit de ijzertijd en de volle middeleeuwen kwamen heel wat nederzettingssporen uit de vroege middeleeuwen aan het licht, waaronder een hutkom. Een opmerkelijke vondst was een gouden *tremissis* uit de 2de helft van de 6de eeuw¹¹⁸. Opgravingen in 1998 en 2001 in de oude dorpsschool langs de Dorpsstraat ('Zandstraat') reveleerden eveneens vroegmiddeleeuwse sporen¹¹⁹. Verschillende nederzettingssporen, zoals grachttracés, greppels, paalkuilen, enkele standgreppels en allerlei kuilen komen voor. Bij een werfcontrole in 1998 langs de Vijfwegstraat werden Romeinse, maar ook vroegmiddeleeuwse vondsten ingezameld¹²⁰.

Voor zover nog niet volgebouwd, zijn op bepaalde plaatsen tussen de Oude Kerkwegel en de Oude Kerkstraat op de luchtfoto's allerlei *cropmarks* te zien¹²¹. De spreiding van de bebouwing op de Ferrariskaart wijst er op dat het dorp zich in de late middeleeuwen en de moderne tijd ontwikkeld heeft langs de 'Zandstraat'. Slechts één omgrachte hoeve, de Lindenhoeve, ten noorden van de straat, sluit aan op de bebouwing. Of dit een reminiscentie is van een herenhoeve is onduidelijk. Enkel de ligging tegenover de oude kerk zou een aanwijzing kunnen zijn. Ten zuidoosten van de oude kerk wijst een andere anomalie in de percelering op een mogelijke link.

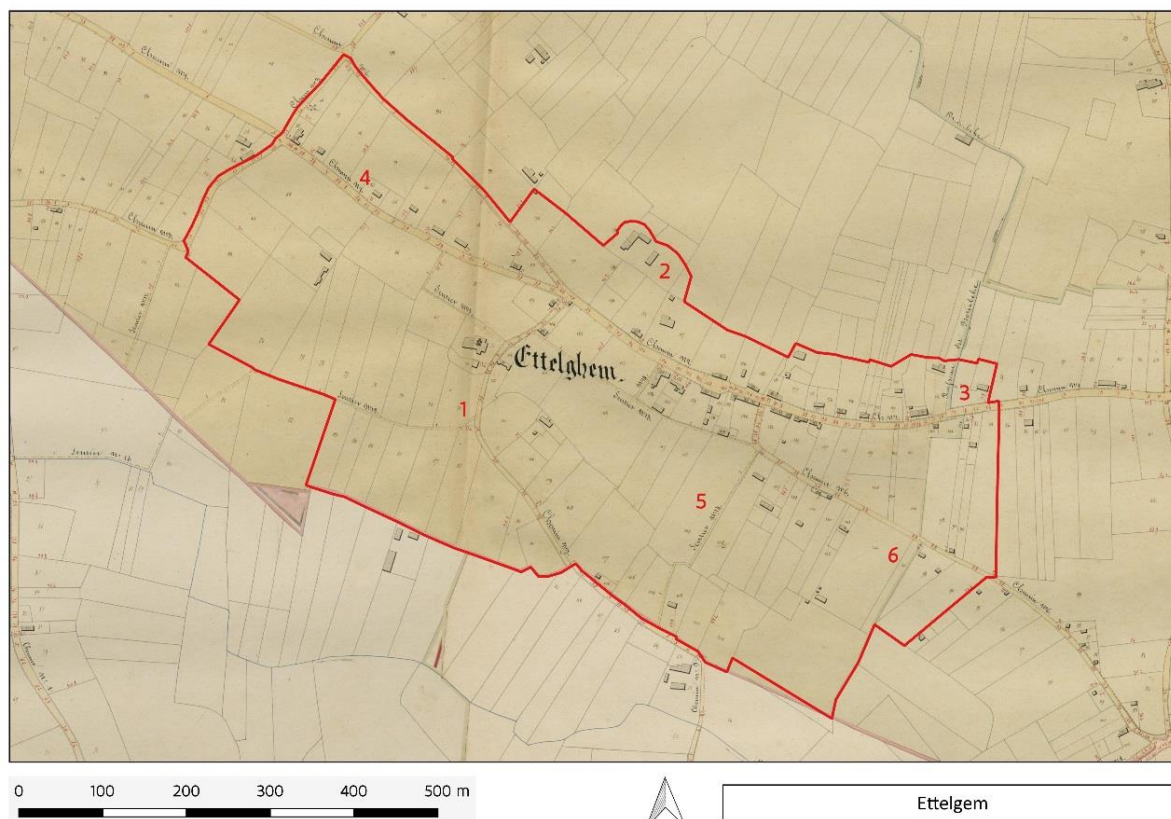
¹¹⁸ Hollevoet 2003.

¹¹⁹ Patrouille & Vanhoutte 2002.

¹²⁰ Hollevoet 2003, 91.

¹²¹ Hollevoet 2003, 91.

Een afbakening als historische dorpskern is enerzijds gebaseerd op de bewoning langs de Zandstraat en anderzijds op de nederzetting Ettelgem en de gerelateerde archeologische en luchtfotografische sporen uit de vroege en volle middeleeuwen (fig. 59).

Figuur 59: Mogelijke afbakening van de historische dorpskern Ettelgem op de Atlas der Buurtwegen.

1. zone van vroegmiddeleeuwse sporen ten zuiden van de oude kerk; 2. De Lindenhoeve; 3. Plek waar de nieuwe kerk in 1900 zal ingeplant worden; 4. Dorpschool; 5. Cropmarks; 6. Vijfwegstraat.

Ettelgem ligt trouwens niet geïsoleerd maar te midden een concentratie van -(inga)haim-toponiemen, die de vroegmiddeleeuwse ontginning van een aanzienlijk gebied verraden. In Roksem, Zerkegem, maar ook in Oudenburg zijn trouwens al op verschillende plaatsen andere vroegmiddeleeuwse vondsten gedaan. Van hieruit waren ook de aangrenzende polders een potentieel wingewest.

4.6.2 Eggewaartskapelle

Het dorp Eggewaartskapelle is gelegen in de polders van de Westhoek, ongeveer 5 km ten zuidwesten van Veurne, waarvan het een deelgemeente is. In 1114 wordt *Egkefridi Capella* vernoemd, de oudste vermelding van Eggewaartskapelle. In 1121 is er sprake van *ecclesia dicta Eggafri di Capella*. Later volgen nog verschillende vermeldingen¹²². Een grootgrondbezitter sticht op het grondgebied van Steenkerke een gemeenschap met kapel, die als Eggewaartskapelle wordt afgesplitst van Steenkerke. De kapel valt, net als de moederparochie onder het patronaat van Sint-Bertijns uit Sint-Omaars, die er in 1121 een proosdij installeerde, die reeds in 1297 wordt opgedoekt.

¹²² Huyghebaert 1960.

Figuur 60: DHM Van Eggewaartskapelle, met projectie van het modern kadaster. Vooral in het noordelijk gedeelte vallen nog heel wat landschappelijke sporen op. De bebouwing heeft in het zuidelijk gedeelte heel wat uitgewist.

In het kadaster van Eggewaartskapelle valt een ruime ovale vorm op, die door het DHM en enkele luchtfoto's bevestigd wordt (fig. 60). De site is gesitueerd in een bocht van de Knollestraat/Reigaardsdijk, die in de 2de helft van de 10de eeuw wordt gesitueerd¹²³ en meet 140 op 250 m. Op het DHM is zelfs een spoor te zien van een buitenwal, in combinatie met een gracht. De vraag kan gesteld worden of de parochie niet gesticht is in een bestaande, beveiligde wijkplaats, die men collectief kon verdedigen tegen indringers. In de noordelijke helft van de ovale site is de verlande omgrachting van een site met walgracht of een motte te zien (fig. 61). Door een recente opgraving wordt de indruk versterkt dat het wel degelijk om een motte gaat, waarop op het einde van de 13de eeuw een steenbouw staat; het is m.a.w. een latere inplanting binnen een oudere site. In de grachtvulling is een sprekend puinpakket aangetroffen¹²⁴.

Eggewaartskapelle komt over als een straatdorp, ingeplant op een straat (naar Zoutenaai), die haaks op de dijk stond. Deze straat is plaatselijk ont dubbeld¹²⁵. De archeologisch-historische vraagstelling betreft de oudste verschijningsvorm van de site; de ovale nederzetting is tot op heden niet verklaard. Bij toekomstige ontwikkelingen moet hier dan ook rekening mee gehouden worden. Een afbakening als archeologische zone moet dan ook zeker de ovale vorm ten noorden van de dorpskern meenemen.

¹²³ Termote 2011b, 19-21.

¹²⁴ Cox *et al.* 2012.

¹²⁵ Termote 2011a, 100-101.

Figuur 61: Op een recente luchtfoto is het noordelijk gedeelte van het dorp nog ongerept. Zowel de aflijning van de nederzetting als de sporen van een verlande gracht rond een wooneiland vallen op.

4.6.3 Wulveringem-Vinkem

Wulveringem en Vinkem liggen een vijftal kilometer ten zuiden van Veurne, in de Westhoek. Samen met Alveringem, Houtem en Leisele situeren ze zich op de noordrand van het Plateau van Izenberge, een vruchtbaar zandleemplateau, dat grenst aan de polders. Deze Germaanse nederzettingstoponiemen -haim en -sali verwijzen naar een oorsprong in de vroege middeleeuwen. Wulveringem wordt evenwel slechts in 1119, dan wel in 1128 voor de eerste maal vermeld, Vinkem in 1174. De kerk van Wulveringem, die nog duidelijke romaanse kenmerken vertoont, is toegewijd aan O.-L.-Vrouw, die van Vinkem aan Sint-Audomarus¹²⁶. Dit verwijst opnieuw naar Sint-Omaars en de Sint-Bertijnsabdij, net zoals dat bij Ettelgem en Eggewaartskapelle het geval is. Ook de kerk van Wulveringem is bezit van deze abdij. Opnieuw komt aldus de vroegmiddeleeuwse connectie in beeld die reeds bij het voorbeeld van Ettelgem geschetst is.

De kerken van Wulveringem en Vinkem zijn maar 500 m van elkaar verwijderd (fig. 62; fig. 63: 1 en 8). Deze vaststelling, de hoekige scheidingslijn en de doorlopende grenzen suggereren dat ze ooit één geheel vormden, en dat de splitsing in twee parochies met kerk pas later gebeurde. Door de lintbebouwing langs de Gouden Hoofdstraat, de huidige hoofdstraat is dat nu alleszins een feit. Rond de beide dorpen is een snoer aan walgrachtsites ontstaan (fig. 62). Vinkem aan de oostzijde, is een straatdorp (Vinkemstraat), aansluitend op de kerk. Ten oosten ervan ligt het Kapelhof, mogelijk de woonst van de lokale heer, al komt hiervoor ook de locatie in aanmerking van het kasteel de

¹²⁶ Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Vinkem en Wulveringem [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/121079> en 121080 (geraadpleegd op 20 maart 2018).

Moucheron, ten zuidwesten ervan¹²⁷ (fig. 63: 2 en 4). Wulveringem aan de westzijde, is eveneens een straatdorp. De Wulveringemstraat vormt de bewoningsas. De kerk ligt ten zuiden, het kasteel ten noorden. Alle elementen zijn voorhanden om er een heraangelegde mottesite in te zien¹²⁸.

Figuur 62: Wulveringem-Vinkem op de kaart van Ferraris.

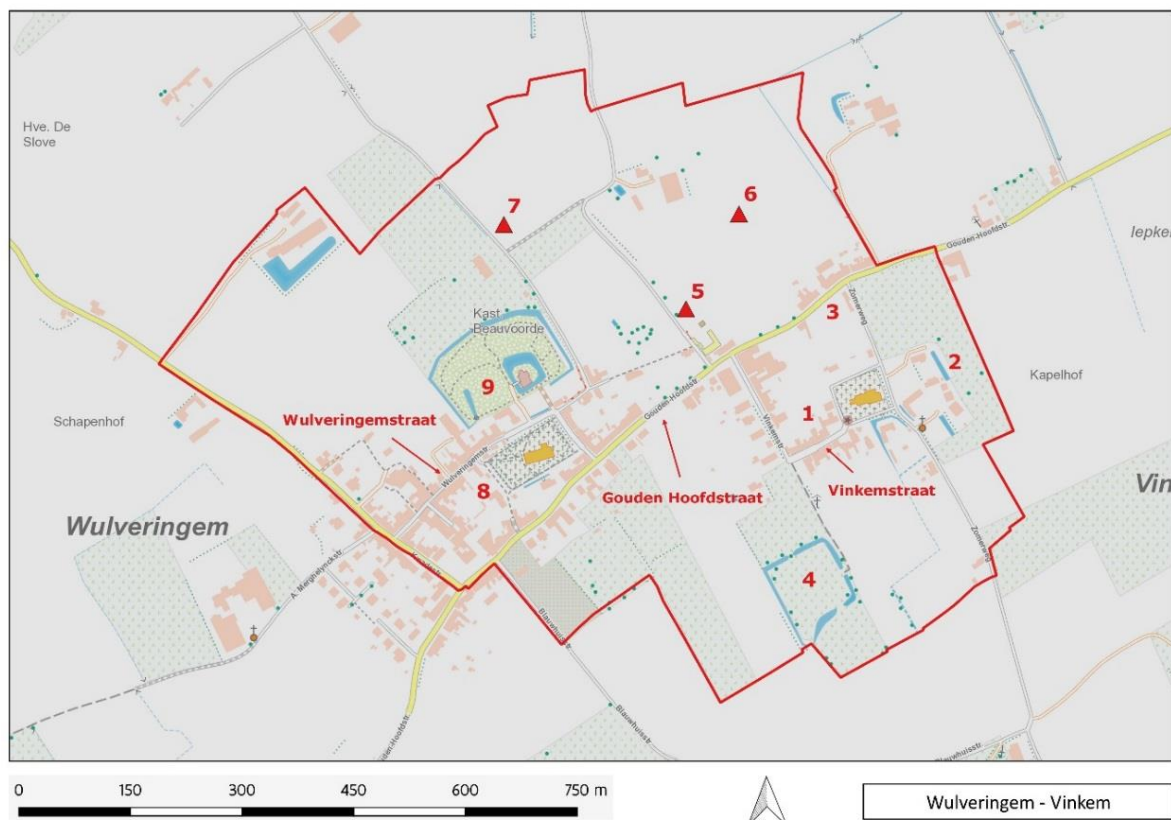
Op het perceel, net ten noorden van de kerk van Vinkem zijn recent opgravingen uitgevoerd, waarbij een Romeins gebouw en enkele brandrestengraven aan het licht zijn gekomen¹²⁹ (fig. 63: 3). De afbakening van een mogelijke archeologische zone heeft ook een nieuwe impuls gekregen door enkele recente metaaldetectievondsten van Merovingische objecten. Ze werden eveneens op de percelen ten noorden van de kerk van Vinkem en de Gouden Hoofdstraat aangetroffen¹³⁰ (fig. 63: 5-7). De aard van de vondsten is dusdanig dat er kan gesproken worden van een Merovingische begraafplaats, die meteen de belofte van Merovingische bewoning in de onmiddellijke omgeving in zich houdt. Voor de aflijning van de dorpskern(en) als Archeologische Zone worden beste beide kernen samen genomen, inclusief de hierboven vermelde sites de relevant zijn voor het begrijpen van de ontstaansgeschiedenis van deze dorpen (fig. 64).

¹²⁷ Termote 2011a, 208-209.

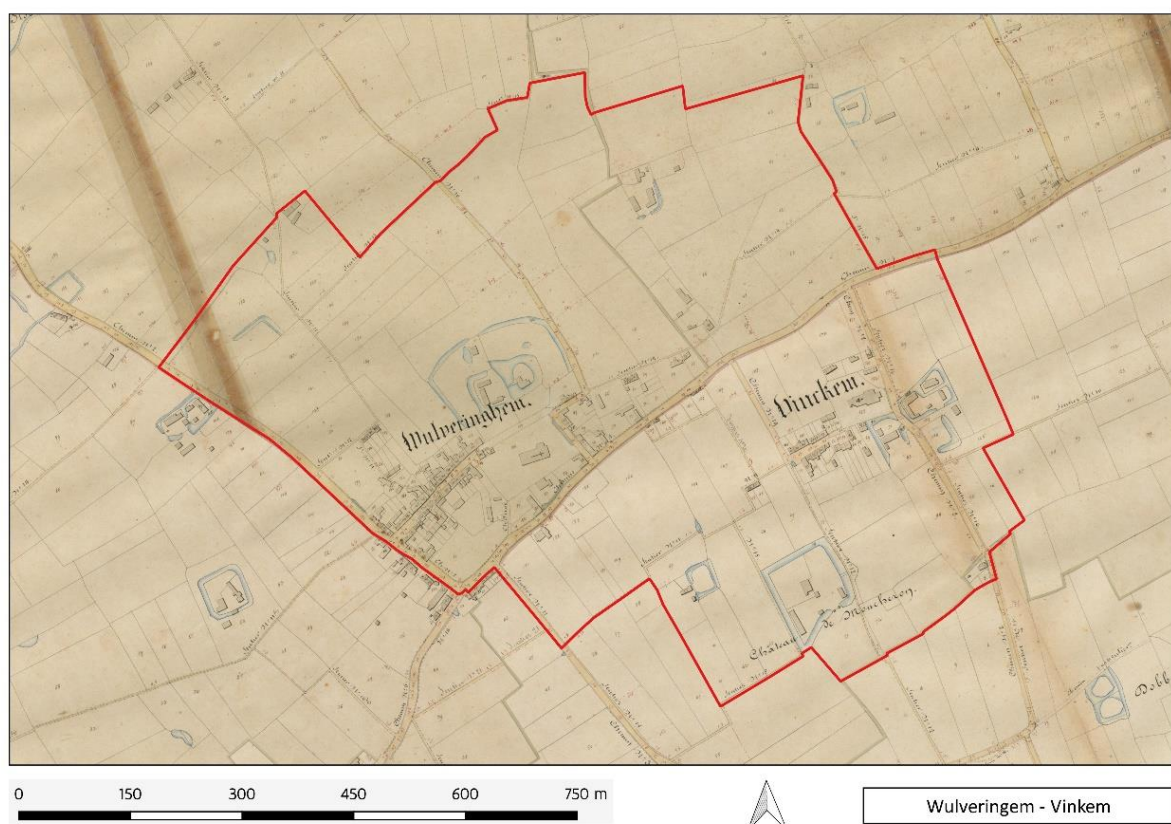
¹²⁸ Termote 2011a, 234-235.

¹²⁹ Mondelinge mededeling Sam De Decker (OE).

¹³⁰ Zie Centrale Archeologische Inventaris.

Figuur 63: Topografische kaart van Wulveringem/Vinkem: 1. Kerk Vinkem; 2. Kapelhof; 3. Romeinse sporen; 4. Kasteel de Moucheron; 5-7. Merovingische metaaldetectievondsten; 8. Kerk Wulveringem; 9. Motte Wulveringem.

Figuur 64: Mogelijke afbakening van de historische dorpskernen van Wulveringem en Vinkem op de Atlas der Buurtwegen (1841).

4.6.4 Sint-Baafs-Vijve

Sint-Baafs-Vijve is een deelgemeente van Wielsbeke en is gesitueerd ongeveer 4 km ten noordwesten van Waregem. Het dorp ligt tegenaan een oude meander van de Leie, deels in de Leievallei en deels op de zandlemige aangelanden (fig. 65). Ter hoogte van Sint-Baafs-Vijve wordt de doortocht van de Romeinse weg van Bavay over Blicquy naar Aatrijke en Oudenburg verondersteld.

De eerste vermelding van 'Vive' in 965 is als beek – de Gaverbeek – die ter hoogte van Sint-Eloois-Vijve in de Leie stroomt. De heerlijkheid Vive moet aan beide zijden van de Leie gesitueerd worden. In 1046 komt ene Lambertus de Vivia in de bronnen voor¹³¹. De vroegste vermelding van de kerk van Sint-Baafs-Vijve – *in Fivia altare, quod dicitur Sancti Bavonis* – dateert uit 1141. Deze kerk behoort tot het patrimonium van de Sint-Maartensabdij van Doornik. De vieringtoren en het transept van het huidige kerkgebouw vertonen nog duidelijk romaanse stijlkenmerken¹³².

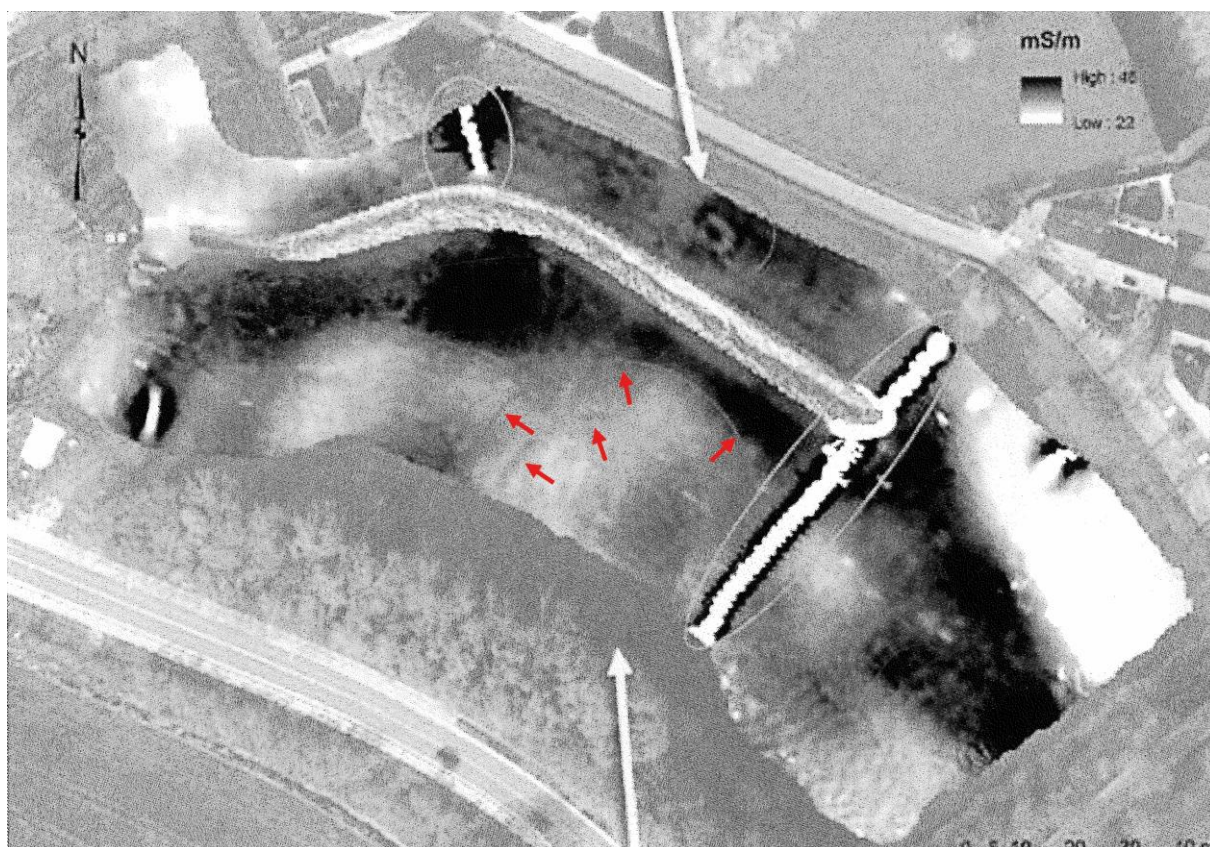

Figuur 65: Op de kaart van Ferraris is de dorpskern duidelijk. Van het kasteel, dat ongeveer ter hoogte van het sterretje was ingeplant, is geen spoor meer te bekennen.

¹³¹ Warlop 1968.

¹³² Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Sint-Baafs-Vijve [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/122145> (geraadpleegd op 20 maart 2018).

Sint-Baafs-Vijve presenteert zich als (ontdubbeld) straatdorp, haaks op de flankerweg op de linker Leie-oever (fig. 65). De kerk bevindt zich op het uiteinde ervan, net op de rand van de vallei. In 1503 is er in Sint-Baafs-Vijve sprake van 'een bunder mote met nederhof'. Op de kaart van J. Malbrancq uit het begin van de 17de eeuw wordt *Vivum castellum* aangegeven¹³³. Het kasteel lag op de linkeroever van de Leie ter hoogte van de aloude Leie-overgang en zou vernield zijn tijdens de crisis na de moord op de Vlaamse graaf Karel de Goede in 1127. Het zou reeds op het einde van de 10de eeuw een belangrijk steunpunt van graaf Boudewijn IV geweest zijn in zijn strijd tegen de opstandige Kortrijkzanen: *Vivum castellum tunc temporis munitissimum*¹³⁴. Het wordt ook als het foncier van de burggravië van Vijve aangeduid.

Figuur 66: Op de geofysische scan springt er o.a. een dubbele cirkel uit, die met een motte kan in verband gebracht worden (uit: Verschelde 2016, 11).

In juli 2015 werd geofysisch onderzoek uitgevoerd in een via historisch onderzoek afgebakend gebied, waarbij significante sporen van een mogelijk kasteel werden geconstateerd¹³⁵. Daarbij kwam een halfcirkelvormige structuur aan het licht met een diameter van 30 à 32 m. Ook een kleinere (binnen)cirkel is deels merkbaar (fig. 66)¹³⁶. Het gaat waarschijnlijk om de resten van een motte, de belangrijkste kasteelvorm uit de volle middeleeuwen.

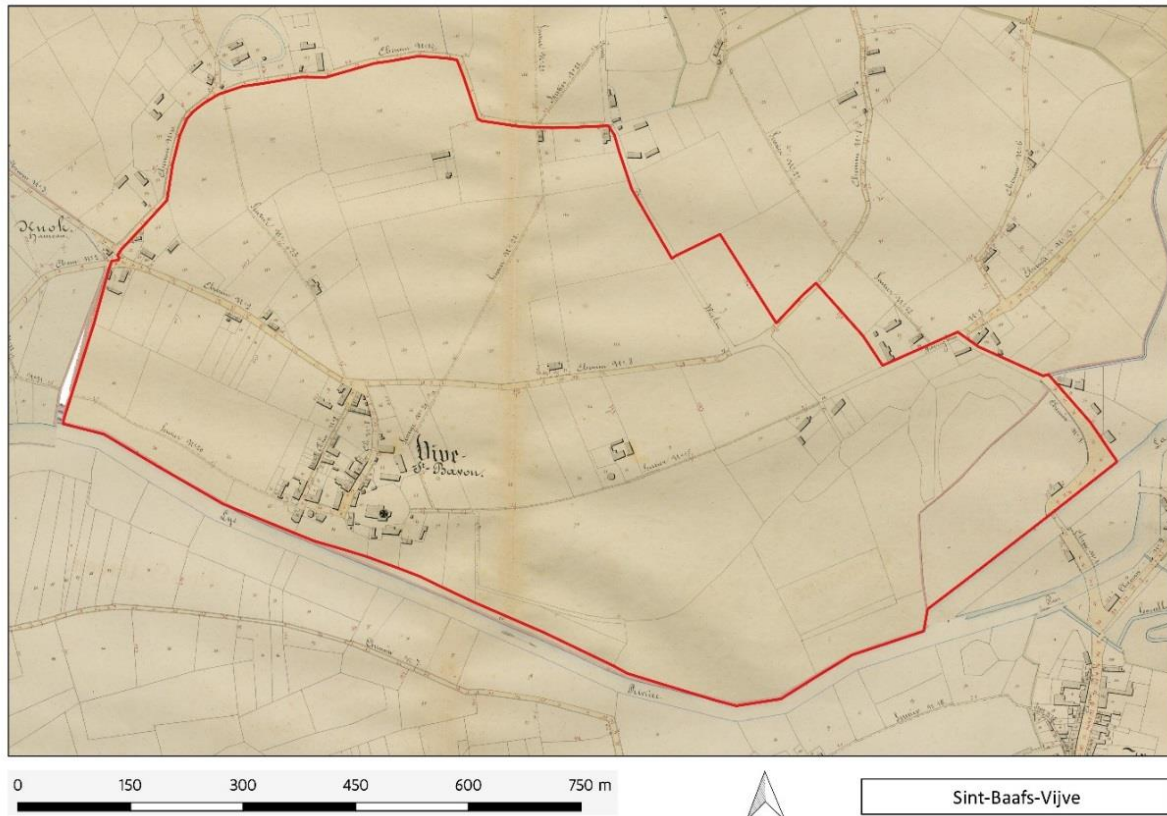
¹³³ Benoit 2016, 16.

¹³⁴ Warlop 1968, I, 119.

¹³⁵ Uitgevoerd door ORBit (Onderzoeksgroep Ruimtelijke Bodeminventarisatie technieken - Universiteit Gent)

¹³⁶ Verschelde 2016, 9-13.

Wegens de relatie van het dorp met het kasteel en de ten noorden gelegen gronden lijkt het voor Sint-Baafs-Vijve bij een afbakening van de historische dorpskern als archeologische zone belangrijk om deze zones er in op te nemen, ook al zijn ze op het 19de-eeuwse kadaster van 1850 ver buiten het dorp gelegen (fig. 67).

Figuur 67: Sint-Baafs-Vijve. Ten noorden van de dorpskern kan de kouter gesitueerd worden. Het sterretje markeert de inplantingsplaats van het kasteel van 'Vive'. Binnen de afbakening worden de dorpskern, de kouter en de kasteellocatie samengebracht.

5. BESLUIT

Vanuit archeologisch oogpunt geldt nog steeds de vaststelling dat dorpsarcheologie in Vlaanderen in grote mate onbekend en afwezig blijft. Met dorpsarcheologie wordt verstaan een vorm van archeologisch onderzoek in de kernen van de historische dorpen met vraagstellingen en resultaten die bijdragen tot de kennis over het ontstaan en de ontwikkeling van deze kleine bewoningskernen in de middeleeuwen. Vooral de dorpsgenese in de vroege middeleeuwen is momenteel in Vlaanderen één van de grote kennishiaten in het archeologisch en historisch wetenschappelijk onderzoek.

Het is duidelijk dat het vaststellen van historische dorpskernen als Archeologische Zones (AZ) essentieel is in het toekomstige beleid en beheer wat betreft dit kwetsbare archeologische erfgoed, dat de laatste decennia in sneltempo aangetast wordt. Door de historische dorpskernen als Archeologische Zones te erkennen, zoals voorzien in de beleidsbrief van de minister, is het mogelijk een meer gericht beleid hieromtrent te voeren.

De eerste fase van het onderzoeksproject rond de historische dorpskernen omvat enerzijds de uitbouw van een goede theoretische basis om het begrip historische dorpskern te definiëren en anderzijds een volledige inventarisatie van alle 1057 historische dorpskernen in Vlaanderen. De grote variatie aan dorpen, verspreid over een reeks regio's met vaak heel verschillende landschappelijke kenmerken, kan aldus in kaart gebracht worden. Het is het enige middel om tot een goed overzicht te komen van het archeologische erfgoed dat deze historische dorpskernen te bieden kunnen hebben en hoe dit in het archeologische beleid en beheer kan opgenomen worden.

De vroegmiddeleeuwse rurale nederzettingen hebben een lange ontwikkeling doorgemaakt die resulteerde in de huidige dorpen, waarvan dan ook verondersteld wordt dat er een langdurige continuïteit *in situ* is geweest. Met andere woorden, het huidige dorp zou zich bevinden op de plaats van de oorspronkelijke nederzettingskern uit de vroege of volle middeleeuwen. Eén van de kernvragen van het onderzoeksproject is dan ook of deze veronderstelde continuïteit *in situ* wel reëel is, en of er niet voorbijgegaan wordt aan de dynamiek van nederzettingen in de vroege middeleeuwen, zeker voorafgaand aan de oprichting van de kerk als het centrale punt. Een andere kernvraag betreft de locatie van een dorp en zijn ligging in het landschap en welke relatie er tussen beide is. Wat zijn de bepalende elementen hierin en in hoeverre worden die bepaald door de regionale landschapskennmerken of door de periode waarin de nederzettingen zich tot dorp ontwikkelden.

De 17 voorbeelden van historische dorpskernen die als cases in dit rapport zijn opgenomen laten de complexiteit zien van de ruimtelijke ontwikkeling van historische dorpskernen in verschillende landschapstypes. Deze cases, waarvoor ten dele reeds archeologische informatie voorhanden is, maken duidelijk dat het onmogelijk is om op een generieke manier af te bakenen, bijvoorbeeld op basis van de vorm van de dorpskern op het 19de-eeuwse kadaster of de situatie op het einde van het Ancien Régime zoals afgebeeld op de kaarten van Ferraris. Met andere woorden, de ruimtelijke structuur van de dorpskernen zoals gekend uit de historische kaarten en bronnen, weerspiegelt heel vaak niet de veronderstelde continuïteit *in situ*, en blijkt dat hoe ouder de oorsprong hoe minder waarschijnlijk die ruimtelijke continuïteit is. Om tot een afbakening te komen die archeologisch relevant is, moet elk dorp aldus apart geëvalueerd worden op basis van een corpus aan vraagstellingen, die betrekking heeft op de oorsprong, de ontstaansgeschiedenis, de periode van ontwikkeling, de morfologie en het landschap, gegevens die zijn opgenomen in de databank van de historische dorpskernen. Het gevolg hiervan is wel dat per historische dorpskern die als AZ wordt voorgesteld, een individueel inhoudelijk dossier moet gemaakt worden dat de volledige wetenschappelijke onderbouwing bevat. Dit is echter een tijdrovend proces dat er zal voor zorgen dat slechts stapsgewijs historische dorpskernen zullen kunnen voorgedragen worden om als AZ te worden vastgesteld.

////////////////////////////////////

6. BIBLIOGRAFIE

- ALDERS G. 2007: Middeleeuwse oevermarkten in het Oer-IJ gebied en omgeving. In: LAMMERS Y. (red.), *37ste Reuvensdagen - Samenvatting van de lezingen*, Deventer, 11-12.
- ANNAERT R. 2000: Het middeleeuwse Oud-Turnhout op het spoor. In: BASTIAENS J. (red.), *Zand op de schop. Een archeologische kijk op de Kempen*, Oud-Turnhout, 69-83.
- ANNAERT R. & VERBEEK C. 1998: Opnieuw laat-middeleeuwse waterputten te Oud-Turnhout, *Taxandria* N.R. LXXX, 185-189.
- ANNAERT R. & VERVOORT R. 2003: De volmiddeleeuwse bewoningskern te Ouwen-Grobbendonk (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 26, 13-15.
- ARTS N. 2000: Een verkennend archeologisch onderzoek bij de Sint-Bavokerk te Oud-Turnhout: aanleiding, resultaten en aanbevelingen. In: BASTIAENS J. (red.), *Zand op de schop. Een archeologische kijk op de Kempen*, Oud-Turnhout, 63-68.
- BENOIT F. 2016: Bodemonderzoek naar de middeleeuwse burcht van Vijve Deel 2: Historiek van de Burcht van Vijve, *West-Vlaamse Archeokrant*, nr. 89, 14-21.
- BERINGS G. 1985: Het oude land aan de rand van het vroegmiddeleeuwse overstromingsgebied van de Noordzee. Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. XXXIX, 37-84.
- BERINGS G. 1986: Les patronages de saints dans la vallée de l'Escaut. Esquisse d'une méthode de recherche sur la christianisation, *Revue du Nord*, LXIX, 433-444.
- BOGAERTS B. 2006a: Archeologisch proefonderzoek naar het Oratorianenklooster te Scherpenheuvel 2004-2006. In: DEGRYSE H. (red.), *Archeologie 2006. Recent archeologisch onderzoek in Vlaams-Brabant*, Leuven, 16-18.
- BOGAERTS B. 2006b: Survey archeologisch vooronderzoek. In: LEMMENS B. & VERACHTEN L. (red.), *Niet toevallig oratorianen in Scherpenheuvel*, tentoonstellingscatalogoog, Scherpenheuvel, 60-61.
- BRANS L. & THIELS C. 1968: *Het landje Lummen, van voor 1203 tot 1792*, gestencilde uitgave, Lummen.
- BRENDERS F. 1973: Edegem: kerk van Buizingen, *Archeologie* 2, 84.
- BRENDERS F. 1974: Archeologisch onderzoek naar de kerk van Buizegem. In: VAN PASSEN R., *Geschiedenis van Edegem*, Edegem, 984-985.
- BUYCK R. 1989: Het stadhuis van Kaprijke, Symbool en hartslag van een boeiend verleden, *Appeltjes van het Meetjesland* 40, 75-80.
- BUYCK R. 2002: *Kaprijke. Van middeleeuwse stad tot hedendaags agrarisch dorp (1240-2000)*, Lembeke.
- CALLEBAUT D. 1983: De topografische groei van Aalst of hoe een Zelfhof een gebastioneerde stad werd. In: *Miscellanea Archaeologica in honorem H. Roosens*, *Archaeologia Belgica* 255, Brussel, 227-249.

GAUTHIEZ B., ZADORA-RIO E. & GALINIÉ H. 2003: *Village et ville au Moyen Age: les dynamiques morphologiques*, Collection perspectives Villes et Territoires 5/1, Tours.

GYSELING M. 1960: *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Digitale editie op <http://www.wulfila.be/tw>, Universiteit Antwerpen 2006.

GYSELING M. & VERHULST A. 1969: *Nederzettingnamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland*, Taalgrens en kolonisatie 4, Leuven.

HOEBROEKS M. & WESEMAEL E. 2017: *Nota Lummen – Meerlestraat Bouw van appartementen. Deel 1: Verslag van de resultaten*, Aron Rapport 375, Tongeren.

HOLLEVOET Y. 2003: Vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen nabij de Zandstraat te Ettelgem (stad Oudenburg, prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* VII - 1999/2000, Zellik, 83-94

HOOGHE F. 2006: Van Baceroth tot Baasrode en Sint-Amands: evolutie van een Karolingisch domein (8ste-15de eeuw), *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, vierde reeks, deel 25, Jaarboek 2006, Dendermonde, 7-156.

HOORNE J. & HEYNSSSENS N. 2014: *Lemberge – Burgemeester Maenhoutstraat*. Archeologisch vooronderzoek – maart 2014, DL&H-Rapport 14, Deinze.

HUYGHEBAERT N. 1960: Prieuré de Notre Dame à Eggewaartskapelle, *Monasticon Belge III*, deel 1, 202-203.

JANSSENS P. 1964: Het Merovingisch grafveld van Grobbendonk, *Hades* 3(7-8), 49-96.

JANSSENS P. 1966a: Het Gallo-Romeins grafveldje van Grobbendonk, *Noordgouw* 6, 53-71.

JANSSENS P. 1966b: Een Gallo-Romeinse grafurn uit Grobbendonk, *Hades* 15(5), 31-32.

JOLY S., CHIMIER J.-P. & FOURNIER L. 2014: L'archéologie dans le village: quelques exemples récents d'opérations préventives en Val de Loir, *Archéopages* 40, 78-83.

LEMMENS B. & VERACHTEN L. (red.) 2006: *Niet toevallig oratorianen in Scherpenheuvel*, tentoonstellingscatalogoog, Scherpenheuvel.

LEENDERS K.A.H.W. 1996: *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demerengebied (400-1350). Een poging tot synthese*, Zutphen.

MAHÉ-HOURLIER N. & POIGNANT S. (eds) 2013: *Archéologie du village. Archéologie dans le village dans le nord de la France (5e-13e siècle)*, Mémoires publiés par l'Association française d'Archéologie mérovingienne 29, Saint-Germain-en-Laye.

MERTENS J. 1976: *Tombes mérovingiennes et églises chrétiennes. Arlon, Grobbendonk, Landen, Waha*, Archaeologia Belgica 187, Bruxelles.

MERTENS J., VAN IMPE L. & VANDERPIJPEN W. 1977: Het middeleeuws kerkhof van Ouwen, *Conspectus* 1976, Archaeologia Belgica 196, Brussel, 68-72.

VANHEE D. & HOORNE J. 2005: Een volmiddeleeuwse hoeve met explosieve verrassing in de Molenkouterslag, Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen, 180-181.

VANHOVE L. 1983: *Opvelp: de agrarische structuur van een dorp en heerlijkheid toegelicht aan de hand van een pachtcontract uit 1496*, Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 77, Leuven.

VAN IMPE L. 1977: Sporen van oude akkersystemen in de Limburgse Kempen, *Brabantse Oudheden* 16, 101-109.

VAN PASSEN R. 1974: *Geschiedenis van Edegem*, Edegem.

VERBEECK H. 2010: Het oostelijk Gallo-Romeins grafveld te Grobbendonk (prov. Antwerpen), *Relicta* 6, 9-40.

VERBESSELT J. 1950-2001: *De wording van de Parochiën. Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw. Geschied- en oudheidkundig genootschap van Vlaams-Brabant*, 27 delen, Brussel.

VERHOEVE A. 1988: *Het landschap van het meetjesland historisch bekeken*, Werkgemeenschap landschapsecologisch onderzoek, afdeling Vlaanderen, Laboratorium voor regionale geografie en landschapskunde, RUG, Gent.

VERHOEVE A. & VERBRUGGEN C. 2006: Het Meetjesland. Bodem en landschap in historisch perspectief, *Belgeo* 2006/3, 206-218.

VERHOEVEN A. & THEUWS F. (eds) 1989: *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*, Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33, Waalre.

VERHULST A. 1964: *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, Antwerpen.

VERHULST A. 1967. *Note pour servir à l'étude archéologique des villages désertés en Belgique*, Studia Historica Gandensia 69, Gent.

VERHULST A. 1979-80: De evolutie van het landelijk landschap in Binnen-Vlaanderen tussen de 9de en de 13de eeuw. In: *Jaarboek van de Heemkring Scheldeveld*, IX, Sint-Martens-Latem, 53-70.

VERHULST A., 1980. *Le paysage rural en Flandre intérieure : son évolution entre le IXème et le XIIème siècle*. Studia Historica Gandensia 238, Gent.

VERHULST A. 1984: L'Histoire rurale de la Belgique jusqu'à la fin de l'Ancien Régime (Aperçu bibliographique 1968-1983), *Revue Historique* 271/2, 419-437 = Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, Publikatie 80, Gent.

VERHULST A., 1992a. III, La diversité du régime domanial entre Loire et Rhin à l'époque carolingienne, in: VERHULST A. (ed.), *Rural and Urban aspects of Early Medieval Europe*, Aldershot, 133-148.

VERHULST A., 1992b. V, The "Agricultural Revolution" of the Middle Ages reconsidered, in: VERHULST A. (ed.), *Rural and Urban aspects of Early Medieval Europe*, Aldershot, 17-28.

VERHULST A., 1992c. VII, En Basse et Moyenne Belgique pendant le haut moyen âge: différents types de structure domaniale et agraire. Un essai d'explication, in: VERHULST A. (ed.), *Rural and Urban aspects of Early Medieval Europe*, Aldershot, 61-70.

VERHULST A. 1995: *Le paysage rural: les structures parcellaires de l'Europe du Nord-Ouest*, Typologie des sources du Moyen Âge Occidental 73, Turnhout.

VERHULST A. 1995: *Landschap en landbouw in Middeleeuws Vlaanderen*, Brussel.

VERMEIREN G., BRU M.-A. & STEURBAUT P. 2017: Langs Gentse wegen... Een kijk op de vroegstedelijke ontwikkeling. In: DE GROOTE K. & ERVYNCK A. (red.), *Gentse geschiedenissen ofte nieuwe historiën uit de oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent*, Gent, 7-22.

VERSCHELDE H. 2016: Bodemonderzoek naar de middeleeuwse burcht van Vijve Deel 1: Het bodemonderzoek door de Universiteit Gent, *West-Vlaamse Archeokrant* 89, 6-13.

VREENEGOOR E. 2006: *De Kerk van Venloon. Waardestellend archeologisch onderzoek op de Kerkenakker in Loon op Zand*, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 137, Amersfoort.

VYNCKIER G. 2017: *Een toevalsvondst in de parochiekerk Sint-Monulfus en Gondulfus te Kaulille – Bocholt (Limburg)*, Onderzoeksrapporten van het agentschap Onroerend Erfgoed 63, Brussel.

WARLOP E.1968: *De Vlaamse adel voor 1300 (I-III)*, Handzame.

WAUTERS A. 1876: *Géographie et histoire des communes belges. Arrondissement de Louvain. Canton de Tirlemont, deel 2*, Brussel.

WILLEMS M., LODEWIJCKX M. & SMEETS M. 2015: *Fieldschool 2015. Opvelp Verbranden Toren*, onuitgegeven rapport KU Leuven - Onderzoekseenheid Archeologie, Leuven.

ZADORA-RIO E. 2003: The making of churchyards and parish territories in the Early-Medieval Landscape of France and England in the 7th -12th centuries: a reconsideration, *Medieval Archaeology* 47, 1-20.